

MPSC

←→

RAJYASEVA

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग

सामान्य अध्ययन - II || बुकलेट - 2

**भारतीय सामाजिक न्याय, शासन व प्रशासन,
आंतरराष्ट्रीय संबंध**

अनुक्रमणिका
सामान्य अध्ययन - II (बुकलेट 2)

S. No.	Chapter	Page No.
भारतीय सामाजिक न्याय (Indian Social Justice)		
1.	भारतातील सामाजिक न्याय	1
2.	भारतातील असुरक्षित (Vulnerable) घटक	3
3.	भारतातील महिला सक्षमीकरण	6
4.	भारतातील बाल कल्याण	12
5.	भारतातील अनुसूचित जातींचे सामाजिक-आर्थिक उपेक्षितपण आणि सक्षमीकरण	17
6.	भारतातील आदिवासी सक्षमीकरण	22
7.	भारतातील OBC आणि EWS	29
8.	दिव्यांग व्यक्तींचे सक्षमीकरण	34
9.	भारतातील अल्पसंख्याक	40
10.	LGBTQIA+	44
11.	ज्येष्ठ नागरिक	49
12.	घरकामगार	54
13.	सामाजिक क्षेत्राचा विकास	56
14.	गरिबी आणि भूक यांशी संबंधित समस्या	75

शासन व प्रशासन (Governance & Public Administration)		
1.	प्रशासन आणि सुशासन	87
2.	भारतीय संदर्भात प्रशासन आणि सुशासनाचे विश्लेषण	89
3.	सुशासनाची अंमलबजावणी करणारी साधने आणि यंत्रणा	91
4.	सार्वजनिक सेवा वितरण आणि सामाजिक उत्तरदायित्वाचे प्रगत तंत्र	93
5.	लोकशाहीमध्ये नागरी सेवांची भूमिका	100
आंतरराष्ट्रीय संबंध (International Relations)		
1.	आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या मूलभूत संकल्पना आणि उत्क्रांती	109
2.	भारताच्या जागतिक दृष्टिकोनाचा विकास	112
3.	दक्षिण आशियातील भू-राजकीय घडामोडी आणि भारताचे धोरणात्मक गणित	115
4.	भारताचे जगातील विविध देशांशी असलेले संबंध	163
5.	भारतीय डायस्पोरा (प्रवासी भारतीय)	223
6.	द्विपक्षीय, प्रादेशिक आणि जागतिक गट	228
7.	महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय संस्था	251
8.	जागतिक कायदेशीर आराखडा आणि मानकीय शासन	309

भारतीय सामाजिक न्याय (Indian Social Justice)

भारतातील सामाजिक न्याय

प्रस्तावना

सामाजिक न्यायाची संकल्पनात्मक समज: संयुक्त राष्ट्रांच्या मते, सामाजिक न्याय म्हणजे आर्थिक विकासाच्या फळांचे न्याय्य, समान आणि दयाळू वाटप होय. याद्वारे कोणताही घटक किंवा समूह केवळ संरचनात्मक किंवा ऐतिहासिक गैरसोयींमुळे मागे राहणार नाही याची काळजी घेतली जाते. प्रत्येक व्यक्तीला जन्म किंवा ओळखीच्या आधारावर भेदभाव न करता समान आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक अधिकार आणि संधी मिळणे आवश्यक आहे, या विचारावर सामाजिक न्याय आधारलेला आहे.

सामाजिक न्यायाचा नैतिक पाया: सामाजिक न्यायाचा मूळ गाभा मानवी प्रतिष्ठा हा आहे. संसाधने, संधी आणि निर्णय प्रक्रियेतील प्रवेश केवळ काही विशेषाधिकार प्राप्त वर्गापुरता मर्यादित न राहता तो सर्वांसाठी उपलब्ध असावा, याची खात्री सामाजिक न्याय देतो. सामाजिक न्यायाच्या मूलभूत तत्वांमध्ये **मानवाधिकार, प्रवेश, सहभाग, समता आणि निष्पक्षता** यांचा समावेश होतो. या तत्वांचा उद्देश केवळ अभावाची लक्षणे दूर करणे हा नसून, व्यवस्थेतील खोलवर रुजलेली विषमता सुधारणे हा आहे.

भारतीय संदर्भ आणि घटनात्मक दृष्टीकोन: भारतात सामाजिक न्याय ही केवळ एक नैतिक आकांक्षा नसून ते एक **संविधानिक कर्तव्य** आहे. भारतीय संविधानाची उद्देशिका, मूलभूत अधिकार, राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे आणि असुरक्षित घटकांसाठी असलेल्या विशेष तरतुदींमध्ये हे मूल्य खोलवर रुजलेले आहे. भारतातील जातीव्यवस्था, लिंगभेद, वसाहतकालीन मागासलेपण आणि प्रादेशिक असमतोल यांचा ऐतिहासिक वारसा पाहता, सर्वसमावेशक विकास, राष्ट्रीय एकात्मता आणि शाश्वत लोकशाही मिळवण्यासाठी सामाजिक न्याय ही एक पायाभूत गरज ठरते.

भारतातील सामाजिक न्यायाची घटनात्मक चौकट

A. सामाजिक न्यायाचे साधन म्हणून मूलभूत अधिकार

- ✓ **अनुच्छेद 14 – समानतेचा अधिकार:** अनुच्छेद 14 कायद्यासमोर समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण याची हमी देते. हे अनुच्छेद राज्याची कोणतीही मनमानी कृती रोखून सामाजिक न्यायाचा पाया रचते. याद्वारे समान परिस्थितीत असलेल्यांना समान वागणूक दिली जाईल याची खात्री केली जाते, तसेच वंचित घटकांच्या उत्थानासाठी 'वाजवी वर्गीकरण' करण्याची परवानगी देऊन प्रत्यक्ष न्याय प्रस्थापित केला जातो.
- ✓ **अनुच्छेद 15 – भेदभावास मनाई:** अनुच्छेद 15 धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या आधारावर भेदभाव करण्यास स्पष्टपणे मनाई करते. हे अनुच्छेद समाजात खोलवर रुजलेल्या सामाजिक उतरंडीला हाताळते. भेदभाव ही केवळ वैयक्तिक पूर्वग्रह नसून ती समान संधी आणि प्रतिष्ठेमधील एक व्यवस्थात्मक अडथळा आहे, हे याद्वारे मान्य केले जाते.
- ✓ **अनुच्छेद 15(4) – अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी विशेष तरतुदी:** हे अनुच्छेद अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या प्रगतीसाठी विशेष तरतुदी आणि **आरक्षण** लागू करण्याचा अधिकार राज्याला देते. याद्वारे ऐतिहासिक अन्यायाची कबुली देऊन खऱ्या अर्थाने समानता मिळवण्यासाठी 'सकारात्मक कृती' हे एक साधन म्हणून वापरले जाते.
- ✓ **अनुच्छेद 16 – सार्वजनिक नोकरीत संधीची समानता:** अनुच्छेद 16 सार्वजनिक रोजगाराच्या बाबतीत सर्वांना समान संधीची खात्री देते. हे अनुच्छेद सामाजिक न्यायाला राज्याची सत्ता आणि संसाधने यांच्याशी जोडते. प्रशासकीय संरचनेत केवळ सामाजिकदृष्ट्या प्रबळ गटांची मक्तेदारी राहू नये आणि ती अधिक लोकशाहीवादी व्हावी, असा याचा उद्देश आहे.

- ✓ **अनुच्छेद 16(4) - मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण:** अनुच्छेद 16(4) राज्याला मागासवर्गीयांसाठी सार्वजनिक नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण देण्याची परवानगी देते. 'गुणवत्ता' ही सामाजिक संदर्भापासून वेगळी करता येत नाही, हे वास्तव याद्वारे स्वीकारले जाते. भारताच्या सामाजिक विविधतेचे प्रतिबिंब सरकारी प्रशासनात उमटावे, हा यामागचा मुख्य हेतू आहे.
- ✓ **अनुच्छेद 17 - अस्पृश्यता निवारण:** अनुच्छेद 17 कोणत्याही स्वरूपातील अस्पृश्यतेचे निर्मूलन करते आणि जातीवर आधारित बहिष्काराच्या प्रथांना गुन्हा ठरवते. भारतीय समाजातील सामाजिक अन्यायाचे अत्यंत क्रूर स्वरूप असलेल्या अस्पृश्यतेवर हे अनुच्छेद थेट प्रहार करते.
- ✓ **अनुच्छेद 19 - भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य:** अनुच्छेद 19 भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यासह इतर मूलभूत स्वातंत्र्यांची हमी देते. यामुळे उपेक्षित घटकांना त्यांच्या तक्रारी मांडणे, जनमत संघटित करणे आणि लोकशाही प्रक्रियेत अर्थपूर्ण सहभाग घेणे शक्य होते, जे सामाजिक न्यायासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.
- ✓ **अनुच्छेद 21 - जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य:** न्यायालयीन विस्तारामुळे अनुच्छेद 21 मध्ये आता सन्मानाने जगण्याच्या अधिकाराचा समावेश झाला आहे. यामध्ये आरोग्य, शिक्षण, उपजीविका आणि स्वच्छ पर्यावरणाचा समावेश होतो. हे अनुच्छेद सामाजिक न्यायाला केवळ अमूर्त आदर्शातून प्रत्यक्ष अंमलात आणण्यायोग्य हक्कांमध्ये रूपांतरित करते.
- ✓ **अनुच्छेद 23 - मानवी तस्करी आणि वेठबिगारीस प्रतिबंध:** अनुच्छेद 23 मानवी तस्करी, बेगार आणि सक्तीच्या मजुरीवर बंदी घालते. गरिबी, निरक्षरता आणि विषम सत्तासंबंधांमुळे असुरक्षित लोकसंख्येचे होणारे शोषण थांबवण्याचे काम हे अनुच्छेद करते.
- ✓ **अनुच्छेद 24 - बालमजुरीवर प्रतिबंध:** अनुच्छेद 24 कारखाने आणि धोकादायक कामांमध्ये बालकांना कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध करते. बालमजुरीमुळे पिढ्यानपिढ्या गरिबी टिकून राहते आणि बालकांचा सर्वांगीण विकासाचा अधिकार नाकारला जातो, हे वास्तव या तरतुदीद्वारे मान्य केले जाते.

- B. उद्देशिका आणि मार्गदर्शक तत्त्वे: सामाजिक न्यायाचा नैतिक होकायंत्र**
- ✓ **उद्देशिका - न्याय आणि समानतेचा दृष्टिकोन:** भारतीय संविधानाची उद्देशिका सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय मिळवून देण्यासोबतच दर्जा आणि संधीची समानता देण्याचे वचन देते. हे मूल्य सामाजिक परिवर्तनासाठी राज्यसंस्थेच्या सर्व कृतींना आणि धोरणांना एक नैतिक दिशा प्रदान करते.
  - ✓ **अनुच्छेद 38 - लोककल्याणासाठी सामाजिक व्यवस्था:** अनुच्छेद 38 राज्याला अशी सामाजिक व्यवस्था निर्माण करण्याचे निर्देश देते ज्यामध्ये न्यायाचे अधिराज्य असेल. उत्पन्न, दर्जा, सुविधा आणि संधी यांमधील विषमता कमी करून वंचितांच्या समस्यांची मुळे उपटून टाकण्याचे काम राज्याने करावे, असे यात म्हटले आहे.
  - ✓ **अनुच्छेद 39 - न्याय्य वाटप आणि संरक्षण:** अनुच्छेद 39 अशी धोरणे आखण्याचे बंधन घालते ज्याद्वारे उपजीविकेची पुरेशी साधने, समान कामासाठी समान वेतन, कामगारांच्या आरोग्याचे रक्षण आणि बालकांचे शोषणापासून संरक्षण होईल याची खात्री दिली जाईल. हे अनुच्छेद सामाजिक न्यायाला आर्थिक नियोजनाशी जोडते.
  - ✓ **अनुच्छेद 39A - समान न्याय आणि मोफत कायदेशीर मदत:** कायदेशीर विषमता ही सामाजिक विषमता वाढवते आणि उपेक्षित गटांना प्रभावी उपाययोजनांपासून वंचित ठेवते, हे ओळखून राज्याने सर्वांना समान न्याय आणि गरिबांना मोफत कायदेशीर मदत उपलब्ध करून द्यावी, असे हे अनुच्छेद सांगते.
  - ✓ **अनुच्छेद 41 - सामाजिक सुरक्षा आणि साहाय्य:** अनुच्छेद 41 बेरोजगार, वृद्ध, आजारी, अपंग आणि इतर कोणत्याही कारणास्तव गरजू असलेल्या व्यक्तींना काम, शिक्षण आणि सार्वजनिक मदत मिळवून देण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. सामाजिक सुरक्षेला घटनात्मक दृष्टीकोनाचा भाग बनवण्याचे काम हे अनुच्छेद करते.
  - ✓ **अनुच्छेद 46 - दुर्बल घटकांचे संरक्षण:** अनुच्छेद 46 विशेषतः अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर दुर्बल घटकांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंध जोपासण्याचे आणि त्यांचे सामाजिक अन्याय व शोषणापासून संरक्षण करण्याचे बंधन राज्यावर घालते.

भारतात सामाजिक न्यायाची गरज: विकासात्मक आणि नैतिक अनिवार्यता

- **क्षमता दृष्टीकोन (Capability Approach) – अमर्त्य सेन:** अर्थतज्ञ अमर्त्य सेन असा युक्तिवाद करतात की, गरिबीचे निर्मूलन करण्यासाठी 'क्षमता दृष्टीकोन' स्वीकारणे आवश्यक आहे. केवळ उत्पन्न वाढवण्यापेक्षा पोषण, आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक सुरक्षा यांमध्ये गुंतवणूक करून व्यक्तींचे 'वास्तविक स्वातंत्र्य' वाढवण्यावर त्यांनी भर दिला आहे.
- **सामाजिक क्षेत्रातील खर्च आणि आर्थिक वाढ:** सामाजिक क्षेत्रावरील खर्च वाढल्यामुळे ग्राहकांची मागणी वाढते, ज्यामुळे आर्थिक पुनरुज्जीवनाला गती मिळते. सर्वसमावेशक विकासांमुळे एक असे चक्र तयार होते, जे मॅक्रो-इकॉनॉमिक (स्थूल आर्थिक) स्थिरता आणि दीर्घकालीन उत्पादकता अधिक मजबूत करते.
- **लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश (Demographic Dividend) आणि मानवी भांडवल:** भारताची तरुण लोकसंख्या ही 'लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश' तेव्हाच ठरू शकते, जेव्हा शिक्षण, कौशल्य विकास आणि आरोग्य या क्षेत्रांना प्राधान्य दिले जाईल. अन्यथा, हाच घटक बेरोजगारी आणि सामाजिक अशांततेमुळे देशासाठी एक मोठे ओझे ठरू शकतो.
- **विषमता कमी करणे – ऑक्सफॅमचा (Oxfam) अहवाल:** 'इनइक्वॅलिटी किल्स' (Inequality Kills) या ऑक्सफॅमच्या अहवालात असे नमूद केले आहे की, जागतिक महामारीच्या काळात अब्जाधीशांच्या संपत्तीत अभूतपूर्व वाढ झाली, तर दुसरीकडे 160 दशलक्षाहून अधिक लोक गरिबीत ढकलले गेले. हे वास्तव पुनर्वितरणकारी सामाजिक न्याय उपायांची निकड अधोरेखित करते.
- **के-आकाराचे (K-shaped) आर्थिक पुनरुज्जीवन:** महामारीनंतरचे भारताचे 'के-आकाराचे' पुनरुज्जीवन वाढत्या विषमतेचे दर्शन घडवते. यामध्ये श्रीमंत वर्ग वेगाने प्रगती करत आहे, तर असुरक्षित गटांना प्रदीर्घ काळ संकटाचा सामना करावा लागत आहे. ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी लक्षित सामाजिक हस्तक्षेपाची आवश्यकता आहे.
- **गरिबी, भूक आणि मानवी विकास:** सामाजिक खर्चात कपात केल्यामुळे गरिबांना त्यांच्या मर्यादित संसाधनांचा वापर अन्नाऐवजी इतर जीवनावश्यक वस्तूसाठी करावा लागतो. यामुळे आरोग्य, पोषण आणि शिक्षणातील त्यांची गुंतवणूक कमी होते, परिणामी गरिबी आणि पिढ्यानपिढ्या चालणारे मागासलेपण कायम राहते.

- **कमी मानवी विकास निर्देशांक:** युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट प्रोग्रामच्या (UNDP) 2021-22 च्या अहवालानुसार, मानवी विकास निर्देशांकात (HDI) 189 देशांपैकी भारत 132 व्या क्रमांकावर होता. उच्च आर्थिक विकास आणि निम्न मानवी विकास यांमधील तफावत यातून स्पष्टपणे दिसून येते.
- **प्रादेशिक विषमता:** भारतात प्रादेशिक स्तरावर मोठी विषमता दिसून येते. उदाहरणार्थ, बिहारचा साक्षरता दर सुमारे 63% आहे, तर केरळचा साक्षरता दर 96% पेक्षा जास्त आहे. हे सामाजिक पायाभूत सुविधा आणि संधींच्या विषम उपलब्धतेचे निदर्शक आहे.
- **उपेक्षित समुदायांचे सामाजिक बहिष्कार:** दलित आणि इतर ऐतिहासिकदृष्ट्या उपेक्षित गट आजही जातीवर आधारित भेदभाव, सामाजिक बहिष्कार आणि मर्यादित संधींचा सामना करत आहेत. यामुळे सामाजिक समता आणि राष्ट्रीय एकसंधता धोक्यात येते.
- **लैंगिक विषमता:** भारतातील महिलांचा श्रमशक्तीमधील सहभाग दर सुमारे 20% आहे, जो जागतिक सरासरीच्या (47%) तुलनेत खूपच कमी आहे. हे वास्तव समाजात खोलवर रुजलेले लैंगिक अडथळे दर्शवते, जे आर्थिक सहभाग आणि सर्वसमावेशक विकासाला खीळ घालतात.

भारतातील असुरक्षित (Vulnerable) घटक: संकल्पना, वैशिष्ट्ये आणि वर्गीकरण

- **असुरक्षिततेची संकल्पना:** असुरक्षितता म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, पर्यावरणीय आणि संस्थात्मक कारणांमुळे एखाद्या हानीला किंवा धोक्याला बळी पडण्याची शक्यता होय. समाजातील जे गट सामान्य लोकसंख्येच्या तुलनेत गरिबी, अभाव आणि सामाजिक बहिष्काराच्या उच्च धोक्यात असतात, त्यांना **असुरक्षित गट** मानले जाते.
- **असुरक्षित घटकांचे स्वरूप:** हे घटक त्यांच्या वैयक्तिक अपयशामुळे मागे राहिलेले नसून व्यवस्थात्मक आणि संरचनात्मक विषमतेमुळे असुरक्षित आहेत. त्यांची असुरक्षितता ही सामूहिक, निरंतर आणि बहुआयामी असते. ऐतिहासिक अन्याय, सामाजिक उतरंड, आर्थिक उपेक्षा आणि सत्तेच्या संरचनेत मर्यादित प्रवेश यांमधून ती निर्माण झालेली असते.

- **असुरक्षिततेची सामान्य वैशिष्ट्ये:** गटावर आधारित गैरसोय, गरिबीचे पिढ्यानपिढ्या होणारे संक्रमण, शिक्षण आणि रोजगाराची मर्यादित उपलब्धता आणि निर्णय प्रक्रियेतून पद्धतशीर बहिष्कार ही या घटकांची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. राज्यसंस्थेच्या हस्तक्षेपाशिवाय त्यांची परिस्थिती सुधारणे कठीण असते.
- **भारतातील असुरक्षित घटकांचे व्यापक वर्गीकरण:** भारतीय संदर्भात असुरक्षित घटकांमध्ये मुले, महिला, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय, अल्पसंख्याक, ज्येष्ठ नागरिक, दिव्यांग व्यक्ती, तृतीयपंथी व्यक्ती, LGBT समुदाय, स्थलांतरित, असंघटित क्षेत्रातील कामगार, भिक्षेकरी, विमुक्त आणि भटक्या जमाती, अंमली पदार्थांच्या आहारी गेलेल्या व्यक्ती आणि शहरी व ग्रामीण गरिबांचा समावेश होतो.
- **संस्थात्मक जबाबदारी: सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण विभाग** हा वंचित आणि उपेक्षित घटकांच्या सक्षमीकरणाची जबाबदारी सांभाळतो. सामाजिक बहिष्कार कमी करणे आणि प्रतिष्ठा, उपजीविका व सहभाग वाढवणे या उद्देशाने हा विभाग धोरणे आणि योजना आखतो.
- **मंत्रालयाचे लक्ष्य गट:** मंत्रालयाच्या लक्ष केंद्रित क्षेत्रांमध्ये अनुसूचित जाती, इतर मागासवर्गीय, ज्येष्ठ नागरिक, अंमली पदार्थांच्या आहारी गेलेल्या व्यक्ती, विमुक्त, भटक्या आणि निम-भटक्या जमाती, भिक्षेकरी, तृतीयपंथी व्यक्ती आणि दिव्यांग व्यक्ती यांचा समावेश होतो. हे वर्गीकरण असुरक्षिततेची व्यापक समज दर्शवते.
- **असुरक्षिततेची छेदकता (Intersectionality):** असुरक्षितता अनेकदा एकमेकांवर ओव्हरलॅप होते, जिथे व्यक्तींना एकाच वेळी भेदभावाचे अनेक स्तर सहन करावे लागतात. उदाहरणार्थ, अनुसूचित जातीतील महिला किंवा गरीब कुटुंबातील दिव्यांग व्यक्ती यांना अधिक तीव्र अभाव आणि बहिष्काराचा सामना करावा लागतो.
- **मानवी विकास तूट:** शिक्षण, आरोग्य, पोषण आणि उत्पन्न यांसारख्या प्रमुख मानवी विकास निर्देशकांमध्ये असुरक्षित घटक सातत्याने मागे असल्याचे दिसून येते. हे विषमतेचे संरचनात्मक स्वरूप आणि निरंतर कल्याणकारी हस्तक्षेपांची आवश्यकता अधोरेखित करते.

असुरक्षित घटकांसाठी कल्याणकारी योजनांची तार्किक कारणे (Rationale)

- **मूळ कारण म्हणून संरचनात्मक भेदभाव:** भारतीय समाजात लिंग, जात, वर्ग, वांशिकता आणि व्यवसाय यांवर आधारित संरचनात्मक भेदभाव आढळतो. हा भेदभाव आर्थिक संधी, सार्वजनिक वस्तू आणि मूलभूत सुविधांच्या समान प्रवेशामध्ये थेट अडथळा निर्माण करतो, ज्यामुळे लक्षित कल्याणकारी हस्तक्षेपांची गरज निर्माण होते.
- **इंडिया एक्सक्लुजन रिपोर्ट (India Exclusion Report) चे निष्कर्ष:** या अहवालातून असे दिसून येते की महिला, दलित, आदिवासी, मुस्लिम, असंघटित कामगार, वृद्ध, दिव्यांग आणि गरीब यांसारखे वंचित गट निवृत्तीवेतन, डिजिटल प्रवेश, जमीन, कामगार हक्क, संसाधने आणि कायदेशीर न्याय यांसारख्या महत्वाच्या सार्वजनिक वस्तूंपासून वंचित आहेत.
- **व्यावसायिक असुरक्षितता:** काही विशिष्ट व्यावसायिक गट, जसे की दलित समुदायातील सफाई कामगार (Manual Scavengers), यांना आरोग्य धोके, ताणतणाव आणि आजारांचा जास्त सामना करावा लागतो. त्याच वेळी त्यांना आरोग्य सेवा आणि सामाजिक सुरक्षिततेची उपलब्धता मर्यादित असते, ज्यामुळे राज्य संरक्षणाची गरज दृढ होते.
- **आदिवासींचे उपेक्षितपण:** आदिवासी समुदायांना वांशिकता आणि भौगोलिक कारणांमुळे उपेक्षितपणाचा सामना करावा लागतो. ते अनेकदा भूमिहीन आणि संसाधन-गरीब राहतात. जंगले, पाणी आणि जमिनीवर त्यांचे अत्यल्प नियंत्रण असल्याने गरिबी, खराब आरोग्य आणि निम्न शैक्षणिक स्तर अशी स्थिती निर्माण होते.
- **लैंगिक असुरक्षितता:** महिलांना दुहेरी भेदभावाचा अनुभव येतो, जिथे लिंगावर आधारित गैरसोयींसोबतच जात, वर्ग किंवा वांशिक ओळखीमुळे त्यांच्या अडचणी वाढतात. याचा परिणाम श्रमशक्तीमधील त्यांचा कमी सहभाग, कमी स्वायत्तता आणि पोषण, आरोग्य व शिक्षणातील असमान प्रवेशामध्ये होतो.
- **अल्प मानवी विकास निष्कर्ष:** आरोग्य, शिक्षण, पोषण आणि उत्पन्न निर्देशकांमध्ये असुरक्षित घटकांची सातत्यपूर्ण खराब कामगिरी हे दर्शवते की केवळ बाजार यंत्रणा समता सुनिश्चित करू शकत नाही. म्हणूनच कल्याणकारी योजनांची नितांत गरज आहे.

शासकीय पाठबळाचे आधार

- **घटनात्मक आणि वैचारिक आधार:** उद्देशिका, मूलभूत अधिकार आणि राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे एकत्रितपणे राज्याला न्याय, समानता, प्रतिष्ठा आणि कल्याण सुनिश्चित करण्याचे आदेश देतात. हे असुरक्षित घटकांना शासकीय पाठबळ देण्याचे कायदेशीर बंधन निर्माण करतात.
- **आंतरराष्ट्रीय वचनबद्धता:** बालहक्क करारासह संयुक्त राष्ट्रांच्या विविध करारांशी भारताची असलेली वचनबद्धता असुरक्षित लोकसंख्येचे संरक्षण करण्याची राज्याची नैतिक आणि कायदेशीर जबाबदारी अधिक मजबूत करते.
- **मानवतावादी दृष्टिकोन:** असुरक्षित घटकांना विशेष काळजी आणि मदतीची आवश्यकता असते, कारण राज्याच्या हस्तक्षेपाशिवाय ते इतर नागरिकांप्रमाणे न्याय्य जीवन निवडी आणि संधींचा लाभ घेऊ शकत नाहीत.
- **आर्थिक अनिवार्यता - सर्वसमावेशक विकास:** सर्वसमावेशक विकास आणि आर्थिक विस्तार हे एकमेकांशी जोडलेले आहेत. कल्याणकारी योजना श्रमिक वर्गाला सक्षम करतात, उत्पादकता वाढवतात आणि आर्थिक वाढीत व्यापक सहभाग सुनिश्चित करतात.
- **राष्ट्र उभारणीचा दृष्टीकोन:** सततच्या अभावामुळे समाजात संताप, सामाजिक घर्षण आणि संस्थांवरील अविश्वास वाढतो, ज्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला बाधा पोहोचते. कल्याणकारी उपाय हे समावेशकता, सामाजिक सलोखा आणि आपलेपणाची भावना वाढवतात, जी राष्ट्र उभारणीसाठी आवश्यक आहे.

भारतात सामाजिक न्याय मिळवण्यातील आव्हाने

- **जागरूकतेचा अभाव:** अनेक लाभार्थी कल्याणकारी योजनांतर्गत असलेल्या त्यांच्या हक्कांबद्दल अनभिज्ञ आहेत, ज्यामुळे या योजनांचा वापर आणि प्रभाव मर्यादित होतो. हे MGNREGA मध्ये दिसून येते, जिथे लाभार्थ्यांना अनेकदा बेरोजगारी भत्त्याच्या तरतुदींबद्दल माहिती नसते.
- **नियोजनातील त्रुटी:** अपुरा डेटा आणि वैविध्यपूर्ण गरजांची मर्यादित समज यामुळे 'सर्वांसाठी एकच' (one-size-fits-all) अशी धोरणे आखली जातात, ज्यामुळे त्यांची प्रासंगिकता आणि परिणामकारकता कमी होते. सार्वजनिक वितरण प्रणालीवरील (PDS) टीका हे याचे एक उदाहरण आहे.

- **अंमलबजावणीतील त्रुटी:** कमकुवत प्रशासकीय क्षमता, भ्रष्टाचार आणि अंमलबजावणी प्रक्रियेतून वंचितांना वगळल्यामुळे कल्याणकारी योजनांमध्ये गैरव्यवस्थापन आणि अपुरा वापर दिसून येतो.
- **देखरेख आणि मूल्यमापनातील त्रुटी:** देखरेख प्रक्रियेत लाभार्थ्यांच्या अपुऱ्या सहभागामुळे कार्यक्षमतेत उणीवा राहतात, जसे की एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) योजनेत दिसून आले आहे.
- **उच्च गरिबी आणि निम्न शिक्षण:** गरिबीचे उच्च प्रमाण आणि कमी शैक्षणिक स्तर यामुळे दुर्बल घटकांच्या सामाजिक गतिशीलतेवर आणि आर्थिक सहभागावर मर्यादा येतात.
- **कुपोषण आणि आरोग्याची कमतरता:** निकृष्ट पोषण आणि आरोग्य सेवांचा मर्यादित प्रवेश यामुळे विशेषतः मुले, महिला आणि आदिवासी लोकसंख्येची असुरक्षितता वाढते.
- **सामाजिक क्षेत्रावरील कमी खर्च:** सामाजिक क्षेत्रावरील खर्चात होणारी घट, जसे की बजेट 2022-23 मध्ये दिसून आली, विषमता प्रभावीपणे हाताळण्याच्या राज्याच्या क्षमतेवर मर्यादा आणते.

सामाजिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी शासकीय पुढाकार आणि पावले

- **डिसेन्ट वर्क कंट्री प्रोग्राम (DWCP):** भारताने आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेसोबत (ILO) 'डिसेन्ट वर्क कंट्री प्रोग्राम 2023-27' वर स्वाक्षरी केली आहे. हा कार्यक्रम सन्मानजनक रोजगार, सामाजिक संरक्षण, महिलांचा श्रमशक्तीतील सहभाग, कौशल्य विकास आणि नवकल्पना आधारित उद्योजकतेवर लक्ष केंद्रित करतो.
- **SMILE-75 उपक्रम:** 'स्माइल' (Support for Marginalised Individuals for Livelihood and Enterprise) उपक्रम 75 महानगरपालिकांमध्ये पुनर्वसन, आरोग्य सेवा, समुपदेशन, शिक्षण आणि कौशल्य विकासाद्वारे निराधार व्यक्ती आणि भिक्षेकऱ्यांच्या समस्यांचे निराकरण करतो.
- **सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालयाची भूमिका:** हे मंत्रालय अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय, दिव्यांग, तृतीयपंथी आणि ज्येष्ठ नागरिकांसाठी धोरणे तयार करते आणि राबवते, ज्यामुळे सर्वसमावेशक सामाजिक विकास सुनिश्चित होतो.

- **कायदेशीर उपाय:** भारताने ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित गटांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती मजबूत करण्यासाठी छळ, भेदभाव आणि विषमता दूर करणारे अनेक कायदे संमत केले आहेत.
- **PM AJAY योजना:** 'प्रधानमंत्री अनुसूचित जाती अभ्युदय योजना' ही जुन्या योजनांचे एकत्रिकरण करून संसाधनांचा इष्टतम वापर आणि अनुसूचित जातींचा सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करते.
- **PM DAKSH योजना:** ही योजना अनुसूचित जाती, इतर मागासवर्गीय, आर्थिकदृष्ट्या मागास वर्ग, विमुक्त जमाती आणि स्वच्छता कामगारांना कौशल्य प्रशिक्षण देऊन त्यांची रोजगारक्षमता आणि उपजीविकेची सुरक्षा वाढवते.
- **स्टँड-अप इंडिया योजना:** ही योजना महिला, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींमधील उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी ग्रीनफिल्ड उपक्रमांसाठी आर्थिक समावेश आणि कर्ज उपलब्ध करून देते.
- **DAY-NULM:** हे अभियान शहरी गरिबी निर्मूलन, कौशल्य प्रशिक्षण, स्वयंरोजगार आणि शहरी गरिबांच्या सामाजिक समावेशावर लक्ष केंद्रित करते.
- **स्वच्छ भारत अभियान आणि संबंधित उपक्रम:** हे उपक्रम उपेक्षित समुदायांचे, विशेषतः ग्रामीण भागातील लोकांचे आरोग्य, स्वच्छता आणि प्रतिष्ठा सुधारण्याचे काम करतात.

कल्याणकारी योजनांची प्रभावीता आणि पुढील मार्ग

- **कामगिरीचे मूल्यमापन:** व्यापक कल्याणकारी संरचना असूनही, कमी जागरूकता, दोषपूर्ण नियोजन, कमकुवत अंमलबजावणी आणि अपुरी देखरेख यामुळे योजनांचे परिणाम मर्यादित आहेत.
- **सहभागात्मक नियोजन:** योजनांचे आराखडे तयार करताना आणि नियोजनात असुरक्षित घटकांना सामील करून घेतल्यास त्या गरजांशी सुसंगत ठरतील आणि त्यांची मालकी व परिणामकारकता वाढेल, असे प्रयत्न करावेत.
- **क्षमता बांधणी:** लाभार्थ्यांना त्यांचे हक्क मागण्यासाठी, वितरणावर देखरेख ठेवण्यासाठी आणि शासनात सहभागी होण्यासाठी प्रशिक्षित आणि सक्षम करावे, ज्यामुळे उत्तरदायित्व मजबूत होईल.
- **माहितीचा प्रसार:** सामुदायिक व्यासपीठे, प्रसारमाध्यमे आणि डिजिटल साधनांद्वारे माहितीचा व्यापक प्रसार करून कल्याणकारी योजनांची जागरूकता आणि पोहोच वाढवावी.

- **आर्थिक वाढ विरुद्ध विकास हे आव्हान:** भारताचा उच्च आर्थिक विकास आणि कमी मानवी विकास निर्देशांक (HDI) यातील तफावत पाहता, वृद्धी धोरणांचा मानवी विकास प्राधान्यांशी ताळमेळ बसवावा.
- **सर्वसमावेशक विकासाची अनिवार्यता:** शाश्वत विकासासाठी उत्पन्नातील विषमता, प्रादेशिक असमतोल, सामाजिक बहिष्कार, लैंगिक दरी आणि सामाजिक क्षेत्रातील अपुरी गुंतवणूक या समस्या दूर कराव्यात.

निष्कर्ष

सामाजिक न्याय म्हणजे आरोग्य, शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक जीवनातील निष्पक्षता, समानता, प्रतिष्ठा आणि समावेशकता होय. भारतासारख्या घटनात्मक कल्याणकारी राज्यात भेदभाव आणि सामाजिक न्याय हे एकमेकांच्या पूर्णतः विरोधी आहेत. सामाजिक न्याय साध्य करण्यासाठी संविधानाची प्रभावी अंमलबजावणी, सामाजिक क्षेत्रात पुरेशी गुंतवणूक, सहभागात्मक शासन आणि निरंतर राजकीय वचनबद्धता आवश्यक आहे. जेव्हा असुरक्षित घटक सक्षम होतील आणि आर्थिक वाढीचे रूपांतर मानवी विकासात होईल, तेव्हाच भारत सर्वांसाठी न्याय, समता आणि बंधुतेचे घटनात्मक स्वप्न साकार करू शकेल.

असुरक्षित घटक

भारतातील महिला सक्षमीकरण

घटनात्मक आदेशांपासून सामाजिक-आर्थिक वास्तवापर्यंत

भारतातील महिलांची स्थिती ही घटनात्मक हमी आणि सततची सामाजिक आव्हाने यांचे एक गुंतागुंतीचे मिश्रण आहे. महिला लोकसंख्येच्या जवळपास 50% असल्या तरी, आरोग्य, शिक्षण आणि राजकीय प्रतिनिधित्व यांसारख्या अनेक विकास निर्देशकांमध्ये त्या अजूनही मागे आहेत. देशाच्या पायाभूत दस्तऐवजांमध्ये समानतेचा आदर्श मांडलेला असूनही, लिंगाधारित दरी अजूनही कायम आहे. हे कमी साक्षरता दर (महिलांसाठी 65.46%) आणि क्षमतेपेक्षा कमी असलेल्या कार्यबल सहभागातून दिसून येते. तथापि, सक्रिय कायदेशीर हस्तक्षेप, न्यायिक सक्रियता आणि लक्षित कल्याणकारी योजनांच्या माध्यमातून हे चित्र आता बदलत आहे. खरे सक्षमीकरण साध्य करण्यासाठी महिलांना केवळ कल्याणाचे लाभार्थी न मानता, त्यांना बदलाचे वाहक आणि राष्ट्राच्या विकास प्रवासातील नेते म्हणून ओळखणे आवश्यक आहे.

लिंग समानतेसाठी घटनात्मक आणि वैधानिक चौकट

- **अनुच्छेद 15(3) सक्षमीकरण:** हा लेख राज्याला महिलांसाठी विशेष तरतुदी करण्याचा अधिकार देतो. याद्वारे ऐतिहासिक तफावत भरून काढण्यासाठी आणि पुरुषप्रधान सामाजिक रचनेत वास्तविक समानता सुनिश्चित करण्यासाठी सकारात्मक भेदभाव करण्याची परवानगी मिळते.
- **अनुच्छेद 23 संरक्षण:** हे मानवी तस्करी आणि वेठबिगारीवर कडक बंदी घालते. हे कलम असुरक्षित महिलांच्या शोषणाविरुद्ध घटनात्मक संरक्षण प्रदान करते आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेच्या अधिकाराची खात्री देते.
- **अनुच्छेद 39(a) उपजीविका:** राज्याने स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही उपजीविकेच्या पुरेशा साधनांचा समान अधिकार मिळवून द्यावा, असे मार्गदर्शक तत्व यात मांडले आहे. यात आर्थिक स्वातंत्र्याला मुख्य आधारस्तंभ मानले आहे.
- **अनुच्छेद 39(d) मोबदला:** हे कलम 'समान कामासाठी समान वेतन' हे तत्व प्रस्थापित करते. लिंगावर आधारित वेतनातील तफावत दूर करणे आणि व्यावसायिक क्षेत्रात निष्पक्षतेला प्रोत्साहन देणे हा याचा उद्देश आहे.
- **अनुच्छेद 42 कल्याण:** ही तरतूद राज्याला कामाच्या ठिकाणी न्याय्य आणि मानवी परिस्थिती सुनिश्चित करण्याचे तसेच प्रसूती सहाय्यासाठी सोयी करण्याचे निर्देश देते. यात महिलांच्या अद्वितीय जैविक आणि सामाजिक भूमिकांची दखल घेतली आहे.
- **अनुच्छेद 51(A)(e) मूलभूत कर्तव्य:** महिलांच्या प्रतिष्ठेला बाधा आणणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे मूलभूत कर्तव्य आहे, असे हे कलम सांगते. यामुळे वैयक्तिक आणि सामाजिक स्तरावर आदराची संस्कृती जोपासली जाते.
- **अनुच्छेद 243D आरक्षण:** हे कलम पंचायती राज संस्थांमध्ये महिलांसाठी किमान एक-तृतीयांश आरक्षणाची तरतूद करते. मात्र, 20 पेक्षा जास्त राज्यांनी तळागाळातील नेतृत्व वाढवण्यासाठी हे आरक्षण 50% पर्यंत वाढवले आहे.
- **वैधानिक संस्था देखरेख: राष्ट्रीय महिला आयोग (1992)** ही संस्था एक वैधानिक रक्षक म्हणून काम करते. ही संस्था घटनात्मक संरक्षणांचा आढावा घेते, कायदेशीर उपायांची शिफारस करते आणि देशभरातील महिलांच्या तक्रारींचे निवारण सुलभ करते.

महिलांची सद्यस्थिती: आढाऱ्यांचे विदा-आधारित (Data-Driven) विश्लेषण

- **साक्षरतेतील तफावत:** 2011 च्या जनगणनेनुसार, महिलांचा साक्षरता दर 65.46% आहे, तर पुरुषांचा साक्षरता दर 82.14% आहे. ही आकडेवारी एक मोठी शैक्षणिक दरी दर्शवते, ज्यामुळे महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतीवर मर्यादा येतात.
- **प्रतिकूल लिंग गुणोत्तर:** लिंग गुणोत्तर अजूनही प्रतिकूल असून दर 1,000 पुरुषांमागे महिलांची संख्या 940 (2011 जनगणना) इतकी आहे. त्याच वेळी, बाल लिंग गुणोत्तर (929) हे मुलगाच हवा ही ओढ आणि स्त्री भ्रूणहत्येचे सततचे आढान प्रतिबिंबित करते.
- **कार्यबल सहभाग कल:** नियतकालिक श्रम बल सर्वेक्षण (PLFS) नुसार महिलांचा सहभाग वाढत असला तरी तो 32.8% (2021-22) इतका कमी आहे. हे सूचित करते की अनेक महिला अजूनही औपचारिक अर्थव्यवस्थेपासून दूर आहेत.
- **जागतिक लिंग अंतर निर्देशांक (Global Gender Gap Index):** जागतिक आर्थिक मंचाच्या (WEF) 'ग्लोबल जेंडर गॅप रिपोर्ट' मधील भारताचे स्थान (2022 मध्ये 146 देशांपैकी 135 वे) आर्थिक संधी आणि आरोग्य निकालांमधील तफावत दूर करण्याची तातडीची गरज अधोरेखित करते.
- **आरोग्य आणि पोषण संकट:** 'NFHS-5' नुसार 50% पेक्षा जास्त भारतीय महिला अन्ननिमित्याने (रक्तक्षय) ग्रस्त आहेत. याचा त्यांच्या उत्पादकतेवर, माता आरोग्यावर आणि भावी पिढीच्या कल्याणावर विपरीत परिणाम होतो.
- **माता मृत्यू दरातील कल (MMR):** माता मृत्यू दर प्रति लाख जिवंत जन्मामागे 97 (2018-20) पर्यंत खाली आला असला तरी, तो शाश्वत विकास ध्येय (SDG) 3.1 च्या 70 या लक्ष्यापेक्षा जास्त आहे. यासाठी संस्थात्मक प्रसूती आणि प्रसूतीनंतरच्या काळजीमध्ये अधिक प्रयत्न करावे लागतील.
- **हिंसेचे प्रमाण:** 'NCRB' आणि 'NFHS-5' मधील विदा दर्शवतो की, तीनपैकी एका महिलेला घरगुती हिंसेचा सामना करावा लागला आहे. खोलवर रुजलेल्या पुरुषसत्ताक पद्धतीमुळे घर हे अजूनही अनेकांसाठी असुरक्षित ठिकाण आहे.

- **कॉर्पोरेट लैंगिक छळ:** कॉर्पोरेट क्षेत्रात पूर्णवेळ काम करणाऱ्या अंदाजे 35% महिलांनी छळ होत असल्याचे कळवले आहे. कामाची ठिकाणे सुरक्षित करण्यासाठी 'POSH' कायद्याची अधिक कडक अंमलबजावणी करण्याची गरज यातून अधोरेखित होते.

गुन्हे आणि शोषणाविरुद्ध कायदेशीर संरक्षण

- **घरगुती हिंसाचार संरक्षण: कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा (2005)** पीडितांना दिवाणी उपाय प्रदान करतो. यात संरक्षणात्मक आदेश आणि हिंसक वातावरणातून बाहेर पडण्यासाठी निवासाचा अधिकार दिला जातो.
- **कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता (POSH): कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ कायदा (2013)** संस्थांमध्ये 'अंतर्गत तक्रार समित्या' (ICC) स्थापन करणे अनिवार्य करतो. यामुळे छळ निवारण आणि प्रतिबंधासाठी एक औपचारिक यंत्रणा सुनिश्चित होते.
- **हुंडा बंदी: हुंडा प्रतिबंधक कायदा (1961)** हुंडा देणे किंवा घेणे याला फौजदारी गुन्हा ठरवतो. नवविवाहित महिलांच्या हिंसाचाराला आणि मृत्यूस कारणीभूत ठरणाऱ्या या सामाजिक अनिष्ट प्रथेला आळा घालणे हे याचे उद्दिष्ट आहे.
- **तिहेरी तलाक रद्द करणे: मुस्लिम महिला (विवाह हक्कांचे संरक्षण) कायदा (2019)** त्वरित 'तिहेरी तलाक'ची प्रथा अवैध आणि बेकायदेशीर ठरवतो. यामुळे मुस्लिम महिलांच्या वैवाहिक हक्कांचे संरक्षण होते.
- **ऑसिड हल्ल्याचा प्रतिबंध:** भारतीय दंड संहितेचे (IPC) कलम 326B सारखी विशेष कलमे दाहक पदार्थांच्या वापराशी संबंधित आहेत. महिलांच्या शारीरिक अखंडतेचे रक्षण करण्यासाठी अशा घृणास्पद गुन्ह्यांसाठी कडक शिक्षा याद्वारे सुनिश्चित केली जाते.
- **अनैतिक मानवी तस्करी प्रतिबंध: 'ITPA' (1956)** कायदा व्यावसायिक लैंगिक शोष रोखण्यावर लक्ष केंद्रित करतो. हा कायदा मानवी तस्करीच्या बळीची सुटका आणि पुनर्वसनासाठी कायदेशीर चौकट प्रदान करतो.
- **'POCSO' कायद्याचे संरक्षण: लैंगिक अपराधांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा (2012)** हा लिंग-निरपेक्ष असला तरी, तो मुलींना लैंगिक छळापासून वाचवण्यासाठी एक महत्त्वाचे कवच प्रदान करतो. यात जलद न्यायासाठी विशेष न्यायालयांची तरतूद आहे.

- **फौजदारी कायदा दुरुस्ती:** 2012 नंतरच्या सुधारणांनी बलात्काराची व्याख्या अधिक कडक केली आहे आणि दंडाची व्याप्ती वाढवली आहे. अल्पवयीन मुलांवरील बलात्कारासाठी फाशीच्या शिक्षेसह, लैंगिक हिंसेविरुद्ध कडक प्रतिबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सरोगसी (नियमन) कायदा, 2021: नैतिक आणि कायदेशीर पैलू

- **व्यावसायिकतेवर बंदी:** हा कायदा व्यावसायिक सरोगसीवर कडक बंदी घालतो. महिलांच्या शरीराचे शोषण थांबवणे आणि "भाड्याने गर्भाशय" देणाऱ्या उद्योगाला आळा घालणे हा यामागचा उद्देश आहे, कारण या उद्योगामुळे अनैतिक वैद्यकीय पर्यटनाला चालना मिळाली होती.
- **परोपकारी सरोगसी मॉडेल (Altruistic Surrogacy):** हा कायदा केवळ परोपकारी सरोगसीला परवानगी देतो. यामध्ये सरोगेट मातेला गर्भधारणेच्या काळातील वैद्यकीय खर्च आणि विमा व्यतिरिक्त कोणताही आर्थिक मोबदला मिळत नाही.
- **इच्छुक दांपत्यासाठी पात्रता:** सरोगसी केवळ वंध्यत्व सिद्ध झालेल्या विषमलिंगी विवाहित दांपत्यापुरती मर्यादित आहे. सोयीसाठी या प्रथेचा गैरवापर होऊ नये म्हणून त्यांना आवश्यकतेचे प्रमाणपत्र सादर करावे लागते.
- **बालकाचे अधिकार:** सरोगसीद्वारे जन्मलेले बाळ हे इच्छुक दांपत्याचे जैविक मूल मानले जाते. यामुळे आरोग्य किंवा लिंगाच्या कारणावरून होणारा भेदभाव किंवा मुलाला सोडून देण्यापासून कायदेशीर संरक्षण मिळते.
- **सरोगेट मातेची पात्रता:** कायदानुसार सरोगेट माता ही जवळची नातेवाईक असणे अनिवार्य आहे (जरी या शब्दाची स्पष्ट व्याख्या नसल्यामुळे टीका केली जाते) आणि ती स्वतःचे अपत्य असलेली विवाहित महिला असावी.
- **नियामक चौकट:** दवाखान्यांवर देखरेख ठेवण्यासाठी आणि धोरणांबाबत सरकारला सल्ला देण्यासाठी हा कायदा राष्ट्रीय आणि राज्य सरोगसी मंडळांची स्थापना करतो, ज्यामुळे एक केंद्रीय देखरेख यंत्रणा सुनिश्चित होते.
- **गर्भपात प्रोटोकॉल:** सरोगेट मुलाचा गर्भपात करण्यासाठी सरोगेट मातेची लेखी संमती आणि योग्य प्राधिकरणाची परवानगी आवश्यक असते, जी 'MTP' कायद्याच्या अधीन असते.
- **कडक दंड:** व्यावसायिक सरोगसीची जाहिरात करणे किंवा सरोगेट मातेचे शोषण करणे यासारख्या उल्लंघनांसाठी 10 वर्षांपर्यंत कारावास आणि 10 लाख रुपयांपर्यंत दंडाची तरतूद आहे.

- **न्यायालयीन चिंता:** टीकाकारांचे असे म्हणणे आहे की, हा कायदा एकल पालक, लिव्ह-इन जोडपे आणि **LGBTQ+** **समुदायाला** सारोगसी सेवांपासून वंचित ठेवून अनुच्छेद 21 (प्रजननाचा अधिकार) चे उल्लंघन करतो.

सहाय्यक पुनरुत्पादन तंत्रज्ञान (ART) नियमन: मानके आणि नैतिकता

- **रजिस्ट्री आणि डेटाबेस: ART (नियमन) कायदा, 2021** दवाखाने आणि बँकांची एक 'राष्ट्रीय नोंदणी' (National Registry) तयार करतो. यामुळे वैद्यकीय प्रोटोकॉलमध्ये पारदर्शकता आणि मानकीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी एक मध्यवर्ती विदा (database) राखला जातो.
- **दात्याचे अधिकार आणि गोपनीयता:** हा कायदा दात्यांची गोपनीयता जपतो आणि त्यांची लेखी संमती अनिवार्य करतो. अनुवांशिक सामग्री उच्च नैतिक मानकांसह हाताळली जाईल याची खात्री हा कायदा देतो.
- **विमा संरक्षण:** प्रक्रिया दरम्यान उद्भवणारे कोणतेही आरोग्य धोके किंवा गुंतागुंत कव्हर करण्यासाठी, इच्छुक पक्षाने (commissioning party) **अंडी (Oocyte) दात्याला** विमा संरक्षण प्रदान करणे कायद्याने अनिवार्य आहे.
- **मुलाची कायदेशीर स्थिती:** 'ART' द्वारे जन्मलेल्या मुलांना जैविक मुलाप्रमाणेच सर्व अधिकार आणि सवलती मिळतात आणि दात्याचा त्या मुलावर कोणताही पालकीय अधिकार नसतो.
- **प्रत्यारोपणापूर्वीची चाचणी (Pre-implantation Testing):** हा कायदा केवळ अनुवांशिक आजारांच्या तपासणीसाठी जनुकीय चाचणीला परवानगी देतो. देशाचा लोकसंख्याशास्त्रीय समतोल राखण्यासाठी **लिंग निवडीवर** येथे कडक बंदी आहे.
- **तक्रार निवारण:** राष्ट्रीय किंवा राज्य मंडळांच्या तक्रारीवरूनच न्यायालय गुन्हांची दखल घेऊ शकते. यामुळे कायदेशीर कार्यवाहीवर नियामक मंडळाचे नियंत्रण राहते.
- **बेकायदेशीर व्यापाराला आळा:** हा कायदा मानवी भ्रूण किंवा युग्मकांच्या (gametes) विक्री किंवा आयातीला गुन्हेगार ठरवतो. यामुळे पुनरुत्पादन सामग्रीच्या "काळ्या बाजाराला" आळा बसतो आणि वैद्यकीय सचोटी जपली जाते.
- **समावेशकतेची मागणी:** सारोगसी कायदाप्रमाणेच, 'ART' नियमांवर देखील असमावेशक असल्याबद्दल टीका केली जाते, कारण ते प्रामुख्याने विवाहित जोडपे आणि ठराविक वयोगटातील एकल महिलांच्या गरजा पूर्ण करतात.

वैद्यकीय गर्भपात (MTP) दुरुस्ती: पुनरुत्पादक स्वायत्तता

- **गर्भधारणेच्या मर्यादित वाढ: MTP (सुधारणा) कायदा, 2021** ने विशेष श्रेणीतील महिलांसाठी, ज्यामध्ये बलात्कार पीडित आणि अल्पवयीन मुलींचा समावेश आहे, गर्भपाताची उच्च मर्यादा 20 वरून 24 आठवड्यांपर्यंत वाढवली आहे.
- **वैद्यकीय मताची आवश्यकता:** 20 आठवड्यांपर्यंतच्या गर्भपातासाठी एका डॉक्टरचे मत आवश्यक असते, तर 20 ते 24 आठवड्यांच्या दरम्यानच्या गर्भपातासाठी महिलांची सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी **दोन डॉक्टरांचे मत** आवश्यक असते.
- **अविवाहित महिलांचा समावेश:** हा कायदा पहिल्यांदाच अविवाहित महिलांना गर्भनिरोधक निकामी झाल्यामुळे गर्भधारणा संपवण्याची परवानगी देतो. याद्वारे बदलत्या सामाजिक वास्तवाची आणि निवडीच्या अधिकाराची दखल घेतली गेली आहे.
- **वैद्यकीय मंडळाची देखरेख:** 24 आठवड्यांनंतरच्या गर्भधारणेसाठी, गर्भातील गंभीर दोषांच्या बाबतीत, राज्यस्तरीय **वैद्यकीय मंडळाने** मंजूरी देणे आवश्यक असते.
- **गोपनीयतेचे संरक्षण:** हा कायदा गर्भपात करू इच्छिणाऱ्या महिलेची ओळख उघड करण्यास सक्त मनाई करतो. या गोपनीयतेचे उल्लंघन करणाऱ्या वैद्यकीय व्यावसायिकांसाठी दंडाची तरतूद आहे.
- **सार्वत्रिक प्रवेशाचे ध्येय:** कायदेशीर आधार वाढवून, असुरक्षित घटकांसाठी सुरक्षित आरोग्य सेवांना प्रोत्साहन देणे आणि असुरक्षित व अनधिकृत गर्भपातामुळे होणारा **माता मृत्यू दर** कमी करणे हे या कायद्याचे उद्दिष्ट आहे.
- **न्यायालयीन अर्थबोध:** सर्वोच्च न्यायालयाने विवाहित आणि अविवाहित महिलांमधील हा फरक असंवैधानिक असल्याचे सांगून, पुनरुत्पादक स्वायत्तता कायम ठेवत या कायद्याची व्याप्ती अधिक विस्तारली आहे.
- **अंमलबजावणीतील त्रुटी:** कायदेशीर प्रगती होऊनही, ग्रामीण भागात तज्ज्ञांची कमतरता आणि 24 आठवड्यांच्या कालावधीबद्दल असलेल्या **जागरूकतेचा अभाव** हे अजूनही मोठे अडथळे आहेत.

आर्थिक आणि आरोग्य सक्षमीकरणासाठी कल्याणकारी योजना

- **बेटी बचाओ बेटी पढाओ:** ही एक प्रमुख मोहीम असून ती घटत्या बाल लिंग गुणोत्तरावर लक्ष केंद्रित करते. सामाजिक परिवर्तनाच्या माध्यमातून मुलींचे शिक्षण आणि सहभाग सुनिश्चित करणे हे याचे उद्दिष्ट आहे.

- **प्रधानमंत्री उज्वला योजना:** महिलांना मोफत **LPG कनेक्शन** देऊन, ही योजना त्यांना अस्वच्छ स्वयंपाकाच्या इंधनामुळे होणाऱ्या श्वसनाच्या आजारांपासून वाचवते आणि घरगुती कामात लागणारा वेळ कमी करते.
- **मिशन शक्ती:** हा एक एकात्मिक कार्यक्रम असून त्यात '**संभल**' (सुरक्षा आणि संरक्षणासाठी, जसे की वन स्टॉप सेंटर्स) आणि '**सामर्थ्य**' (सक्षमीकरणासाठी, जसे की हब फॉर एम्पॉवरमेंट) यांचा समावेश आहे. हा कार्यक्रम महिलांच्या जीवनचक्र दृष्टिकोनावर आधारित आहे.
- **प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना:** हा एक मातृत्व लाभ कार्यक्रम आहे, जो गर्भवती महिलांना मजुरीच्या नुकसानीची भरपाई करण्यासाठी आणि पहिल्या अपत्याच्या जन्मावेळी योग्य पोषण सुनिश्चित करण्यासाठी **रोख प्रोत्साहन** देतो.
- **पोषण अभियान:** हे अभियान पोषण-संबंधित हस्तक्षेपांच्या माध्यमातून महिला आणि किशोरवयीन मुलींमधील खुजेपणा आणि अॅनिमिया कमी करण्याचे लक्ष्य ठेवते.
- **महिला शक्ती केंद्र:** ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी ही केंद्रे कौशल्य विकास, डिजिटल साक्षरता आणि आरोग्यविषयक जागरूकता मिळवून देण्यासाठी तळागाळात संधी उपलब्ध करून देतात.
- **निर्भया निधी:** हा महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी समर्पित एक 'नॉन-लॉसबल' (व्यय न झाल्यास परत न जाणारा) निधी आहे. याचा वापर आपत्कालीन प्रतिसाद यंत्रणा, सुरक्षित शहर प्रकल्प आणि लैंगिक छळाच्या प्रकरणांसाठी **फॉरेन्सिक लॅब** यांसारख्या प्रकल्पांसाठी केला जातो.
- **सुकन्या समृद्धी योजना:** ही मुलींसाठी एक लहान बचत योजना आहे, जी पालकांना मुलीच्या उच्च शिक्षण आणि लग्नासाठी बचत करण्यास प्रोत्साहित करते, ज्यामुळे तरुण मुलींना **आर्थिक सुरक्षा** मिळते.

STEM मधील महिला: विज्ञानातील प्रगतीतील अडथळे दूर करणे

- **सद्य प्रतिनिधित्व आकडेवारी:** भारतात 'STEM' पदवीधरांमध्ये महिलांचे प्रमाण 43% असले तरी, संशोधकांमध्ये त्यांचे प्रमाण केवळ 14% आहे. हे एक '**गळती असलेली वाहिनी**' (**leaky pipeline**) दर्शवते, जिथे उच्च स्तरावर महिला या क्षेत्राबाहेर पडतात.

- **विज्ञान ज्योती योजना:** समान संधी निर्माण करण्यासाठी हा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला आहे. हा कार्यक्रम हायस्कूलमधील गुणवंत मुलींना मार्गदर्शन आणि विज्ञान शिबिरांच्या माध्यमातून '**STEM**' कडे वळण्यास प्रोत्साहित करतो.
- **GATI उपक्रम:** 'जेंडर अॅडव्हान्समेंट फॉर ट्रान्सफॉर्मिंग इन्स्टिट्यूशन्स' ही चौकट शैक्षणिक आणि संशोधन संस्थांमध्ये संरचनात्मक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी लिंग समानतेच्या आधारावर त्यांचे मूल्यमापन करते.
- **किरण (KIRAN) कार्यक्रम:** ही योजना करिअरमधील ब्रेकच्या समस्येवर उपाय शोधते. महिला वैज्ञानिकांना पुन्हा संशोधनात परतण्याची संधी देऊन, घरगुती जबाबदाऱ्यांमुळे त्यांच्या प्रतिभेचे नुकसान होणार नाही याची खात्री करते.
- **CURIE सहाय्य:** हे केवळ महिला विद्यापीठांना अत्याधुनिक संशोधन पायाभूत सुविधा विकसित करण्यासाठी आर्थिक मदत पुरवते. यामुळे महिला संशोधक कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रगती करू शकतील असे वातावरण निर्माण होते.
- **सामाजिक रूढी:** विज्ञानाला आणि अभियांत्रिकीला अनेकदा पुरुषांचे क्षेत्र मानले जाते. अशा **पारंपारिक धारणांमुळे** तरुण मुलींची आवड असूनही त्या तांत्रिक करिअर निवडण्यापासून परावृत्त होतात.
- **कामाच्या ठिकाणी संतुलन राखण्याचे आव्हान:** लवचिक कामकाजाच्या तासांचा अभाव आणि संशोधन प्रयोगशाळांमध्ये बालसंगोपन सुविधांची कमतरता यामुळे अनेकदा महिलांना कुटुंब आणि वैज्ञानिक महत्वाकांक्षा यांपैकी एकाची निवड करावी लागते.
- **जागतिक तुलना:** ट्युनिशिया (55% महिला संशोधक) सारख्या देशांच्या तुलनेत, भारताला नाविन्यपूर्ण आणि उच्च-तंत्रज्ञान उद्योगांमध्ये **लिंग समानता** साध्य करण्यासाठी अधिक आक्रमक धोरणांची आवश्यकता आहे.

राजकीय सहभाग: स्थानिक नेतृत्वापासून राष्ट्रीय प्रतिनिधित्वापर्यंत

- **तळागाळातील क्रांती:** पंचायती राज संस्थांमध्ये 14.5 लाख पेक्षा जास्त महिला नेतृत्व पदांवर आहेत. पाणी, स्वच्छता आणि शिक्षण यांसारख्या स्थानिक समस्या हाताळण्यात त्यांनी आपली कार्यक्षमता सिद्ध केली आहे.

- **सरपंच पतीचे आव्हान:** आरक्षण असूनही, प्रत्यक्ष सत्ता अनेकदा निवडून आलेल्या महिलांच्या पुरुष नातेवाईकांकडून वापरली जाते. हे रोखण्यासाठी **क्षमता बांधणी** आणि सामाजिक बदलाची गरज आहे.
- **संसदेतील प्रतिनिधित्व:** 17 व्या लोकसभेत महिला खासदारांचे प्रमाण केवळ 14.4% आहे, जे जागतिक सरासरीपेक्षा आणि रवांडा (60% पेक्षा जास्त) सारख्या देशांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे.
- **महिला आरक्षण विधेयक:** लोकसभा आणि राज्य विधानसभामध्ये 33% जागा महिलांसाठी राखीव ठेवण्याचा दीर्घकाळ प्रलंबित प्रस्ताव हा **वास्तविक राजकीय समानता** साध्य करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो.
- **विधीमंडळांमधील लिंग तफावत:** राज्य विधानसभामधील महिला आमदारांची सरासरी टक्केवारी केवळ 9% इतकी निराशाजनक आहे. हे राजकीय पक्षांमध्ये महिला उमेदवारांना संधी देण्याच्या इच्छेचा अभाव दर्शवते.
- **धोरणांवरील परिणाम:** अभ्यासातून असे दिसून येते की, महिला नेत्या त्यांच्या पुरुष सहकाऱ्यांच्या तुलनेत **सामाजिक पायाभूत सुविधांना** (आरोग्य आणि शाळा) अधिक प्राधान्य देतात, ज्यामुळे चांगले विकास निकाल मिळतात.
- **मतदान कल:** अलीकडील निवडणुकांमध्ये महिला मतदारांची संख्या अनेक राज्यांमध्ये पुरुषांपेक्षा जास्त राहिली आहे. हे सूचित करते की महिला आता एक प्रभावी राजकीय मतदार बनत आहेत.
- **संरचनात्मक अडथळे:** निवडणुकीचा प्रचंड खर्च, चारित्र्यहननाचा धोका आणि राजकीय पक्षांतर्गत पाठिंब्याचा अभाव हे महिलांच्या सक्रिय राजकारणात येण्यातील मोठे अडथळे आहेत.

जेंडर बजेटिंग: आर्थिक तरतुदी आणि समानतेची सांगड

- **GBS चे संस्थात्मकीकरण:** किमान काही निधी विशेषतः महिलांच्या कल्याणासाठी राखून ठेवला जावा यासाठी भारत 2005 पासून '**जेंडर बजेट स्टेटमेंट**' प्रकाशित करत आहे.
- **वाढीव वाटप:** 2023-24 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात जेंडर बजेटमध्ये 23% वाढ झाली, जी एकूण अर्थसंकल्पाच्या 4.9% आहे. हे समानतेप्रती असलेली वाढती वचनबद्धता प्रतिबिंबित करते.

- **क्षेत्रीय लक्ष:** लिंग-संवेदनशील निधीपैकी सुमारे 90% निधी ग्रामीण विकास, आरोग्य आणि शिक्षण यामध्ये केंद्रित आहे. मात्र, वाहतूक आणि सुरक्षा क्षेत्रांमध्ये अजूनही मोठी तफावत आहे.
- **मुख्य प्रवाहातील साधन:** जेंडर बजेटिंग हे धोरणात्मक वचनबद्धतेला आर्थिक वास्तवात बदलण्याचे एक साधन म्हणून काम करते. याद्वारे संसाधनांच्या वाटपात महिलांच्या विशिष्ट गरजा ओळखल्या जाव्या लागतात.
- **मूल्यमापनातील आव्हाने:** टीकाकारांच्या मते, अनेक योजना लिंग-आधारित असमानता दूर करण्यासाठी विशेषतः तयार न करता केवळ जेंडर बजेटमध्ये समाविष्ट केल्या गेल्या आहेत.
- **MSSC द्वारे सक्षमीकरण: महिला सन्मान बचत प्रमाणपत्र** महिलांना निश्चित व्याजदर देते. हे महिला नागरिकांमध्ये छोटी बचत आणि आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देते.
- **ऑडिटची गरज:** जेंडर बजेटिंग प्रभावी होण्यासाठी, निधी खरोखरच पोहोचत आहे का आणि त्याचा लाभार्थ्यांच्या जीवनावर काय परिणाम होत आहे, याचे नियमित **प्रभाव मूल्यांकन (Impact Assessment)** केले जावे.
- **जागतिक महत्त्व:** आपल्या मुख्य वित्तीय प्रक्रियेमध्ये जेंडर बजेटिंग यशस्वीरित्या समाकलित करणाऱ्या काही मोजक्या देशांपैकी भारत एक आहे, जो सर्वसमावेशक प्रशासनासाठी एक आदर्श ठरत आहे.

घरगुती हिंसाचार आणि वैवाहिक हक्क: पुढील मार्ग

- **छायेत असलेली महामारी (Shadow Pandemic):** कोविड-19 लॉकडाऊन दरम्यान घरगुती हिंसेच्या तक्रारींमध्ये मोठी वाढ झाली. यामुळे आपल्या छळ करणाऱ्यांसोबत राहणाऱ्या महिलांची असुरक्षितता समोर आली.
- **तक्रार न करण्याची समस्या:** 'NFHS-4' नुसार, केवळ 1.5% महिला पोलिसांकडे घरगुती हिंसेची तक्रार करतात. याचे मुख्य कारण सामाजिक प्रतिष्ठा जाण्याची भीती आणि कुटुंबाकडून होणाऱ्या प्रतिकाराची भीती हे आहे.
- **वैवाहिक बलात्काराचा वाद:** भारतीय दंड संहितेच्या (IPC) कलम 375 मधील अपवाद पतीला बलात्काराच्या आरोपांपासून वाचवतो. टीकाकारांच्या मते हे अनुच्छेद 21 अंतर्गत महिलांच्या **शारीरिक स्वायत्ततेच्या अधिकाराचे** उल्लंघन आहे.

- **वैवाहिक हक्कांची पुनर्स्थापना:** हिंदू विवाह कायद्याचे कलम 9 न्यायालयांना "वैवाहिक हक्कांची पुनर्स्थापना" करण्याचे आदेश देण्याची परवानगी देते. ही तरतूद अनेकदा सक्तीची आणि कालबाह्य म्हणून टीका केली जाते.
- **न्यायालयीन संवेदनशीलता:** अलीकडील उच्च न्यायालयांच्या निरीक्षणांनी (उदा. केरळ उच्च न्यायालय) असे म्हटले आहे की, वैवाहिक बलात्कार हा घटस्फोटासाठी वैध आधार आहे. हे पारंपारिक नियमापेक्षा महिलांच्या प्रतिष्ठेला महत्त्व देण्याचे संकेत देते.
- **वन स्टॉप सेंटर्सची भूमिका:** ही केंद्रे हिंसाचारातून वाचलेल्यांना एकाच ठिकाणी सर्व मदत (वैद्यकीय, कायदेशीर, मानसिक) पुरवतात. ही केंद्रे सार्वजनिक क्षेत्रात एक महत्त्वाची सुरक्षा यंत्रणा म्हणून काम करत आहेत.
- **आर्थिक परावलंबित्व:** हिंसक विवाहातून बाहेर न पडू शकण्याचे मुख्य कारण अनेकदा आर्थिक संसाधनांचा अभाव हे असते. त्यामुळे हिंसेचे चक्र थांबवण्यासाठी कौशल्य विकास आणि रोजगार आवश्यक आहेत.
- **सुधारणांची गरज:** गुन्हेगारी न्याय व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल करून कालबद्ध तपास आणि महिलांविरुद्धच्या गुन्ह्यांमध्ये उच्च शिक्षा दर सुनिश्चित करावा, असे कायदेतज्ज्ञ सुचवतात.

निष्कर्ष

भारतातील खऱ्या महिला सक्षमीकरणासाठी केवळ नावापुरत्या तरतुदी न करता कडक कायदांची अंमलबजावणी आणि सामाजिक सुधारणांच्या माध्यमातून वास्तविक समानता प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे. 'मिशन शक्ती' आणि 'जेंडर बजेटिंग' सारख्या कायदेशीर आणि आर्थिक चौकटी पाया रचण्याचे काम करत असल्या तरी, पुरुषसत्ताक मानसिकता नष्ट करणे हे शेवटचे आव्हान आहे. केवळ सर्वसमावेशक नेतृत्व आणि शाश्वत शारीरिक स्वायत्ततेची खात्री देऊनच भारत आपले SDG-5 चे उद्दिष्ट साध्य करू शकतो आणि सर्व महिलांसाठी सन्मानजनक भविष्य सुनिश्चित करू शकतो.

भारतातील बाल कल्याण

मुले ही मानवी संसाधन विकासाचा पाया आहेत. मानवी जीवनातील शिक्षण आणि विकासासाठी हा अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. संयुक्त राष्ट्रांच्या बाल हक्क कराराच्या (UNICEF) व्याख्येनुसार, 18 वर्षांखालील कोणतीही व्यक्ती 'बालक' म्हणून ओळखली जाते. भारताचा विचार करता, देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे 39% लोकसंख्या मुलांची आहे (जनगणना 2011). असे असूनही, मुले समाजातील सर्वात असुरक्षित घटक आहेत. त्यांना शोषण, कुपोषण आणि शिक्षणापासून वंचित राहणे अशा समस्यांचा सामना करावा लागतो.

शासनाने मुलांच्या संरक्षणासाठी POCsO कायदा आणि बाल न्याय कायदा (Juvenile Justice Act) यांसारख्या विविध घटनात्मक तरतुदी आणि कायदेशीर चौकटी तयार केल्या आहेत. मात्र, त्यांच्या अंमलबजावणीमध्ये अजूनही मोठ्या त्रुटी दिसून येतात. COVID-19 च्या महामारीने या समस्या अधिक गंभीर केल्या आहेत. या काळात कुपोषण, गरिबी, हिंसाचार आणि मानसिक आरोग्य यांसारख्या 'चार महामारी'ंचा प्रभाव वाढला आहे. हा लेख भारतीय मुलांसमोरील बहुआयामी आव्हाने आणि त्यांचे 'बालपणाचे अधिकार' सुरक्षित करणाऱ्या संस्थात्मक यंत्रणांचा शोध घेतो.

भारतातील बाल हक्कांची सद्यस्थिती आणि सांख्यिकीय आढावा

- **लोकसंख्येचे प्रमाण:** जनगणना 2011 नुसार, भारताच्या एकूण लोकसंख्येत मुलांचा वाटा 39% इतका मोठा आहे. त्यामुळे राष्ट्राची शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs), विशेषतः उद्दिष्ट 4, 5 आणि 8 साध्य करण्यासाठी बाल कल्याण ही एक अनिवार्य अट आहे.
- **बालमजुरीची आकडेवारी:** 2011 च्या जनगणनेनुसार, भारतात 10.1 दशलक्ष बालमजूर होते (5.6 दशलक्ष मुले आणि 4.5 दशलक्ष मुली). मात्र, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या (ILO 2016) अंदाजानुसार ही संख्या 12.9 दशलक्ष इतकी असू शकते. ही आकडेवारी बालमजुरीचे संकट अजूनही कायम असल्याचे दर्शवते.
- **अंमलबजावणीचा कल:** NCRB 2022 च्या अहवालानुसार, सन 2021 मध्ये बालमजुरी (प्रतिबंध आणि नियमन) कायदांतर्गत 982 गुन्हे नोंदवण्यात आले. यामध्ये तेलंगणा आणि आसाममध्ये सर्वाधिक उल्लंघन झाले असून, कायद्याच्या अंमलबजावणीत प्रादेशिक असमानता दिसून येते.
- **कुपोषणाचे जागतिक ओझे:** युनिसेफ-जागतिक आरोग्य संघटना-जागतिक बँक (UNICEF-WHO-WB) यांच्या संयुक्त अंदाजानुसार, जगभरात शारीरिक झीज (Wasting) होणाऱ्या एकूण मुलांपैकी अर्धे मुले भारतात राहतात. पोषक आहाराच्या कमतरतेमुळे 2020 मध्ये 18.7% भारतीय मुले या समस्येने ग्रस्त होती.
- **बालविवाहाचे प्रमाण:** जगातील एकूण बालवधूपैकी एक-तृतीयांश बालवधू भारतात आहेत. 2014-2020 दरम्यान 15 वर्षांखालील मुलींच्या विवाहाचे प्रमाण 7% असले, तरी त्यांची प्रत्यक्ष संख्या जागतिक स्तरावर सर्वाधिक आहे.

- **सुरक्षा आणि गुन्हेगारी:** 2021 मध्ये भारतात 77,000 हून अधिक मुले बेपत्ता झाल्याची नोंद झाली आहे. दिल्लीसारख्या शहरी केंद्रांमध्ये 2022 मध्ये मुलांविरुद्धच्या गुन्ह्यांचे प्रमाण प्रति 100,000 मुलांमागे 134.9 इतके धक्कादायक होते. हे शहरी सुरक्षा यंत्रणेचे अपयश दर्शवते.
- **शिक्षणातील नावनोंदणी आणि गुणवत्ता:** ASER अहवाल 2022 नुसार, ग्रामीण भागातील शालेय नोंदणी 98.4% पर्यंत वाढली आहे. मात्र, प्रत्यक्ष शैक्षणिक गुणवत्तेत घट झाली आहे. इयत्ता तिसरीमधील केवळ 47% विद्यार्थ्यांना इयत्ता पहिलीची साधी वाक्ये वाचता येतात.
- **डिजिटल असुरक्षितता:** 2019 च्या युनिसेफ यू-रिपोर्टनुसार (UNICEF U-Report), दर तीनपैकी एका भारतीय मुलाला सायबर बुलिंगचा (ऑनलाइन छळ) अनुभव आला आहे. अहवालांनुसार, भारतातून दररोज बाल लैंगिक शोषणाचे किमान 25,000 फोटो इंटरनेटवर अपलोड केले जातात. ही डिजिटल क्रांतीची काळी बाजू आहे.

बाल विकासातील कळीचे मुद्दे आणि सामाजिक-आर्थिक अडथळे

- **व्यापक शारीरिक आणि लैंगिक शोषण:** महिला व बाल विकास मंत्रालयाच्या (MoWCD) 2007 च्या अभ्यासानुसार, दर तीनपैकी दोन मुलांचे शारीरिक शोषण झाले होते. तसेच, 53.22% मुलांनी लैंगिक शोषणाची तक्रार केली होती. हे शोषण अनेकदा घर किंवा संस्थांच्या 'सुरक्षित' वातावरणातच घडते.
- **घसरलेली शैक्षणिक गुणवत्ता:** भारतातील 'शैक्षणिक गरिबी' अत्यंत तीव्र आहे. ASER 2022 अहवालानुसार, इयत्ता पाचवीतील केवळ 37% मुले गणितातील साधी वजाबाकी करू शकतात. यावरून असे समजते की, केवळ शाळेत जाणे म्हणजे शिक्षण मिळणे नव्हे.
- **माध्यमिक स्तरावरील गळतीचे उच्च प्रमाण:** प्राथमिक शाळेतील मुलांच्या गळतीचे प्रमाण 4.13% असून ते नियंत्रणात आहे. मात्र, माध्यमिक स्तरावर हे प्रमाण वाढून 17.06% होते. कौटुंबिक उत्पन्नाला हातभार लावण्यासाठी करावे लागणारे स्थलांतर आणि कामाची गरज ही याची मुख्य कारणे आहेत.

- **गंभीर कुपोषण आणि शारीरिक झीज (Wasting):** शारीरिक झीज होण्याचे 18.7% प्रमाण ही चिंतेची बाब आहेच, पण त्यासोबत सूक्ष्म पोषक घटकांची कमतरता आणि मातांचे खराब आरोग्य यामुळे मुलांमध्ये कायमस्वरूपी बौद्धिक आणि शारीरिक खुंटलेपणा (Stunting) येतो. यामुळे मुले गरिबीच्या दुष्टचक्रात अडकतात.
- **शाळांमधील पायाभूत सुविधांचा अभाव:** ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये पोषक वातावरणाचा अभाव आहे. केवळ 68% शाळांमध्ये पिण्याच्या सुरक्षित पाण्याची सोय आहे आणि 64% शाळांमध्ये स्वच्छतागृहे आहेत. या कमतरतेमुळे आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात आणि किशोरवयीन मुलींच्या शाळा सोडण्याचे प्रमाण वाढते.
- **COVID-19 मुळे उद्भवलेली परिस्थिती:** टाळेबंदीमुळे मुले त्यांच्या शोषकांसोबतच घरात अडकून पडली. यामुळे त्यांना माध्यान्ह भोजनाचा लाभ घेता आला नाही. तसेच, मानसिक आरोग्य समस्या आणि लिंग-आधारित हिंसाचार यांसारख्या 'छुपा महामारी'चा त्यांना सामना करावा लागला.
- **दत्तक विधानातील सामाजिक कलंक:** नैसर्गिक मुलांच्या तुलनेत दत्तक मुलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अजूनही नकारात्मक आहे. या सामाजिक कलंकांमुळे लाखो अनाथ मुले (युनिसेफच्या अंदाजानुसार 2.96 दशलक्ष) कायमस्वरूपी घराएवजी बाल संगोपन संस्थांमध्ये (CCIs) राहत आहेत.
- **बालमजुरीची व्यवस्थात्मक कारणे:** गरिबी, पालकांमधील निरक्षरता आणि धोकादायक उद्योगांमध्ये स्वस्त मजुरांची गरज यामुळे बालमजुरीला खतपाणी मिळते. धोकादायक उद्योगांमध्ये 15 ते 17 वर्षे वयोगटातील 20% मुले कार्यरत आहेत.
- **सायबर धोके आणि अक्षीलता:** डिजिटल साक्षरतेशिवाय हाय-स्पीड इंटरनेटचा प्रसार झाल्यामुळे मुले सायबर बुलिंग आणि शोषणाचे सोपे बळी ठरत आहेत. बाल शोषण साहित्याचा वापर आणि निर्मिती करण्यासाठी भारत हे एक मोठे केंद्र बनत आहे.

बाल संरक्षणासाठी घटनात्मक आणि कायदेशीर चौकट

- **अनुच्छेद 21A (मूलभूत अधिकार):** राज्य संस्थेने 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देणे घटनात्मकदृष्ट्या अनिवार्य आहे. यामुळे शिक्षण हे केवळ धोरणात्मक उद्दिष्ट न राहता एक कायदेशीर अधिकार बनले आहे.

- **अनुच्छेद 24 (बालमजुरी प्रतिबंध):** हा अनुच्छेद कोणत्याही कारखान्यात, खाणीत किंवा इतर कोणत्याही धोकादायक कामात 14 वर्षांखालील मुलांच्या रोजगारावर कडक बंदी घालतो. हा बालमजुरी दुरुस्ती कायदा, 2016 चा मुख्य आधार आहे.
- **अनुच्छेद 39(f) (मार्गदर्शक तत्वे):** हा अनुच्छेद राज्याला निर्देश देतो की, मुलांच्या निकोप विकासासाठी त्यांना संधी दिली जावी. तसेच शोषण आणि नैतिक किंवा भौतिक त्यागापासून मुलांचे संरक्षण करण्यासाठी सक्रिय धोरणे आखली जावीत.
- **अनुच्छेद 45 (प्रारंभिक बाल संगोपन):** मुले सहा वर्षांची होईपर्यंत राज्य संस्थेने त्यांच्या प्रारंभिक बाल संगोपन आणि शिक्षणासाठी (ECCE) प्रयत्न करावेत. हे मुलांच्या आयुष्यातील पहिल्या 1000 दिवसांचे महत्त्व अधोरेखित करते.
- **POCSO कायदा, 2012 आणि 2019 ची दुरुस्ती:** लैंगिक गुन्ह्यांना तोंड देण्यासाठी हा एक विशेष कायदा आहे. 2019 च्या दुरुस्तीने गंभीर लैंगिक अत्याचारासाठी फाशीच्या शिक्षेची तरतूद केली असून किमान शिक्षा अधिक कडक केली आहे.
- **बाल न्याय (JJ) कायदा, 2015:** हा कायदा कायद्याच्या संघर्षात आलेली मुले आणि काळजी व संरक्षणाची गरज असलेली मुले यांवर लक्ष केंद्रित करतो. याने दत्तक घेण्याची प्रक्रिया सुलभ केली असून बाल संगोपन संस्थांची जबाबदारी निश्चित केली आहे.
- **बालमजुरी (प्रतिबंध आणि नियमन) दुरुस्ती कायदा, 2016:** हा कायदा 14 वर्षांखालील मुलांच्या सर्व व्यवसायांमधील रोजगारावर आणि 14 ते 18 वर्षे वयोगटातील किशोरांच्या धोकादायक व्यवसायांमधील रोजगारावर बंदी घालतो. काही विशिष्ट अटीनुसार कौटुंबिक व्यवसायात काम करण्याची परवानगी यात देण्यात आली आहे.
- **बालविवाह प्रतिबंध कायदा, 2006:** या कायद्याचे उद्दिष्ट बालविवाह रद्द करणे आणि मुलींचे संरक्षण व निर्वाह करणे हे आहे. तसेच बालविवाह करणाऱ्या किंवा त्यास प्रोत्साहन देणाऱ्या प्रौढांसाठी शिक्षेची तरतूद यात आहे.
- **PNDT कायदा, 1994:** मुलांच्या घटत्या लिंग गुणोत्तराची समस्या सोडवण्यासाठी हा कायदा गर्भधारणेपूर्वी किंवा नंतर लिंग निवडण्यास प्रतिबंध करतो. स्त्री भ्रूणहत्या रोखण्यासाठी प्रसवपूर्व निदान तंत्राच्या गैरवापरावर याने बंदी घातली आहे.

बाल हक्कांच्या संरक्षणासाठी संस्थात्मक आराखडा

- **राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग (NCPCR):** CPCRC कायदा 2005 अंतर्गत स्थापन झालेली ही एक वैधानिक संस्था आहे. भारतातील सर्व कायदे आणि धोरणे संयुक्त राष्ट्रांच्या बाल हक्क कराराशी सुसंगत आहेत की नाही, हे पाहण्याची जबाबदारी या आयोगाची आहे.
- **केंद्रीय दत्तक संसाधन प्राधिकरण (CARA):** महिला व बाल विकास मंत्रालयांतर्गत (MoWCD) ही एक स्वायत्त संस्था म्हणून कार्य करते. हेग कन्व्हेंशन अंतर्गत देशांतर्गत आणि आंतर-देशीय दत्तक प्रक्रियेसाठी ही मुख्य संस्था आहे.
- **बाल कल्याण समिती (CWC):** बाल न्याय कायदांतर्गत प्रत्येक जिल्ह्यात या समिती स्थापन केल्या जातात. काळजी आणि संरक्षणाची गरज असलेल्या मुलांच्या प्रकरणांवर निर्णय घेण्याचे अधिकार या समितीला असतात. या समितीला महानगर दंडाधिकार्यांचे अधिकार प्राप्त आहेत.
- **बाल न्याय मंडळ (JJB):** कायद्याच्या संघर्षात आलेल्या मुलांशी संबंधित प्रकरणांची सुनावणी या न्यायिक संस्था करतात. शिक्षा देण्याऐवजी मुलांचे पुनर्वसन करणे आणि त्यांना पुन्हा समाजात सामावून घेणे, हा या मंडळाचा मुख्य उद्देश असतो.
- **राष्ट्रीय बालमजुरी प्रकल्प (NCLP):** 1988 मध्ये सुरू झालेली ही संस्थात्मक योजना धोकादायक कामांमधून मुलांची ओळख पटवणे, त्यांना कामातून बाहेर काढणे आणि त्यांचे पुनर्वसन करणे यावर लक्ष केंद्रित करते. ही योजना मुलांना औपचारिक शिक्षणाशी जोडण्यासाठी विशेष शाळा आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण देते.
- **राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग (SCPCR):** राष्ट्रीय आयोगाप्रमाणेच हे आयोग राज्य स्तरावर कार्यरत असतात. ते स्थानिक तक्रारींचे निवारण करतात आणि 'शिक्षण हक्क कायदा' (RTE) व 'पॉक्सो' (POCSO) कायद्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवतात.
- **जिल्हा बाल संरक्षण घटक (DCPU):** हे घटक जिल्हा स्तरावर बाल संरक्षणाच्या सर्व उपक्रमांचे समन्वय आणि अंमलबजावणी करतात. बाल सुरक्षा आणि सरकारी योजनांचे लाभ मुलांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी हे घटक विकेंद्रित पद्धतीने काम करतात.

- **विशेष बाल पोलीस घटक (SJPU):** प्रत्येक जिल्ह्यात आणि शहरात हे विशेष पोलीस विभाग स्थापन केले आहेत. या विभागातील पोलीसांना मुलांशी संवेदनशीलतेने वागण्याचे प्रशिक्षण दिले जाते, जेणेकरून कायदेशीर प्रक्रियेमुळे मुलाला अधिक मानसिक त्रास होणार नाही.
- **चाइल्डलाइन इंडिया फाउंडेशन:** ही संस्था '1098' या हेल्पलाइनसाठी मुख्य सेवा पुरवठादार म्हणून काम करते. ही 24 तास उपलब्ध असलेली आपत्कालीन सेवा असून संकटात सापडलेल्या मुलांना मदत करते आणि त्यांना दीर्घकालीन पुनर्वसन सेवांशी जोडते.

सर्वसमावेशक सरकारी कल्याणकारी योजना आणि पुढाकार

- **एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS):** 1975 मध्ये सुरू झालेली ही जगातील सर्वात मोठ्या कार्यक्रमांपैकी एक आहे. ही योजना अंगणवाडी केंद्रांच्या माध्यमातून पूरक पोषण, लसीकरण आणि शालेय पूर्व शिक्षण प्रदान करते.
- **बेटी बचाओ बेटी पढाओ (BBBP):** ही केंद्र सरकारची एक प्रमुख योजना आहे. ही योजना सामाजिक वर्तणुकीत बदल घडवून आणि PC-PNDT कायद्याची कडक अंमलबजावणी करून मुलींच्या घटत्या लिंग गुणोत्तराची समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न करते.
- **समग्र शिक्षा अभियान:** शालेय पूर्व शिक्षणापासून ते बारावीपर्यंतच्या शालेय शिक्षण क्षेत्रासाठी हा एक व्यापक कार्यक्रम आहे. SSA आणि RMSA या योजनांचे विलीनीकरण करून, सर्वसमावेशक आणि दर्जेदार शिक्षण सुनिश्चित करणे हे याचे उद्दिष्ट आहे.
- **पोषण अभियान (राष्ट्रीय पोषण मिशन):** हे मिशन तंत्रज्ञानाचा वापर करून आणि पोषक आहाराच्या निकालांवर लक्ष ठेवून लहान मुले आणि महिलांमधील खुंटलेपणा, कुपोषण आणि अशक्तपणा (अॅनिमिया) कमी करण्याचे लक्ष्य ठेवते.
- **सुकन्या समृद्धी योजना:** ही 'बेटी बचाओ बेटी पढाओ' मोहिमेचा एक भाग असलेली अल्प ठेव योजना आहे. पालकांना त्यांच्या मुलींच्या भविष्यातील शिक्षण आणि लग्नासाठी निधी उभारण्यास ही योजना प्रोत्साहित करते, ज्यामध्ये चांगले व्याजदर आणि कर सवलती मिळतात.
- **पीएम पोषण (माध्यान्ह भोजन योजना):** ही योजना सरकारी शाळांमधील मुलांना किमान एक वेळचे शिजवलेले ताजे अन्न पुरवते. यामुळे शाळांमधील मुलांची पटसंख्या वाढते आणि वर्गातील भूक व कुपोषणाची समस्या दूर होण्यास मदत होते.
- **पेंसिल पोर्टल (PENCiL Portal):** 'बालमजुरीच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठीचे व्यासपीठ' असे याचे पूर्ण नाव आहे. हे एक इलेक्ट्रॉनिक पोर्टल असून यामुळे बालमजुरीच्या तक्रारी नोंदवता येतात आणि केंद्र, राज्य व जिल्ह्यांच्या मदतकार्यात समन्वय साधला जातो.
- **मिशन वात्सल्य:** ही पूर्वीची 'एकात्मिक बाल संरक्षण योजना' असून ती मुलांसाठी सुरक्षित वातावरण निर्माण करण्यावर भर देते. कठीण परिस्थितीत असलेल्या आणि संकटात सापडलेल्या मुलांसाठी सेवा देणारी यंत्रणा बळकट करणे हे याचे काम आहे.
- **बाल रक्षा मोबाईल ॲप:** लहान मुलांच्या प्रतिबंधात्मक आरोग्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी हे ॲप विकसित केले आहे. हे ॲप पालकांच्या मार्गदर्शनाखाली आयुर्वेदाचा वापर करून मुलांची रोगप्रतिकारशक्ती आणि आरोग्य सुधारण्यासाठी मदत करते.

विद्यमान यंत्रणांचे चिकित्सक विश्लेषण आणि मर्यादा

- **राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाच्या (NCPCR) अंमलबजावणीतील त्रुटी:** जरी राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग चौकशी आणि शिफारसी करू शकत असला, तरी दोषींना थेट दंड देण्याचे अधिकार या आयोगाकडे नाहीत. यामुळे अनेकदा राज्य विभाग किंवा खाजगी संस्थांकडून आयोगाच्या निर्देशांकडे दुर्लक्ष केले जाते.
- **दत्तक प्रक्रियेतील नोकरशाहीचा विलंब:** दत्तक घेण्याची प्रक्रिया अजूनही अत्यंत दीर्घ आणि गुंतागुंतीची आहे. एखाद्या मुलाला बाल संगोपन संस्थेतून नवीन घरात जाण्यासाठी कित्येक वर्षे लागतात. या विलंबामुळे संभाव्य पालक निरुत्साहित होतात आणि मुले कायमस्वरूपी घराऐवजी संस्थांमध्येच अडकून पडतात.
- **'बेटी बचाओ बेटी पढाओ' (BBBP) निधीचा अपुरा वापर:** विविध अहवालांनुसार, या योजनेसाठी मंजूर झालेला सुमारे 55% निधी एकतर न वापरलेला राहिला आहे किंवा तो तळागाळातील आरोग्य आणि शिक्षण सेवांऐवजी केवळ माध्यमांमधील प्रचारावर खर्च झाला आहे.
- **अंगणवाड्यांमधील पायाभूत सुविधांचा अभाव:** अनेक अंगणवाडी केंद्रांमध्ये स्वच्छतागृहे आणि पिण्याचे पाणी यांसारख्या मूलभूत सुविधांची कमतरता आहे. तसेच, अंगणवाडी सेविकांना अत्यल्प वेतन दिले जाते आणि त्यांच्यावर प्रशासकीय कामांचा अतिरिक्त ताण असतो.

- **असंगत शैक्षणिक गुणवत्ता:** शिक्षण हक्क कायदांतर्गत (RTE) शाळांमधील मुलांची नोंदणी वाढली असली, तरी मुख्य लक्ष केवळ पायाभूत सुविधांवर राहिले आहे. मुलांनी प्रत्यक्ष काय शिकले, याकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे ग्रामीण शिक्षणाच्या दर्जात मोठी घसरण झाली आहे.
- **स्वतंत्र कामकाजाबाबतच्या चिंता:** राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगासारख्या संस्थांमध्ये सदस्यांची नियुक्ती सरकारमार्फत केली जाते. त्यामुळे या संस्थांना पूर्ण स्वायत्तता नसल्याचे मानले जाते. यामुळे राज्यातील त्रुटींवर टीका करताना या संस्थांमध्ये काहीसा संकोच दिसून येतो.
- **संसाधनांची कमतरता:** बाल कल्याणासाठी काम करणाऱ्या बहुतांश संस्थांकडे पुरेसे मनुष्यबळ आणि आर्थिक संसाधने उपलब्ध नाहीत. यामुळे दरवर्षी प्राप्त होणाऱ्या शोषण किंवा दुर्लक्षाच्या हजारो तक्रारींची सखोल चौकशी करणे त्यांना अशक्य होते.
- **विविध संस्थांमधील समन्वयाचा अभाव:** शिक्षण मंत्रालय, आरोग्य मंत्रालय आणि महिला व बाल विकास मंत्रालय यांच्या कामात अनेकदा सुसूत्रता नसते. यामुळे एकाच कामासाठी अनेक प्रयत्न होतात आणि सेवा वितरणात विस्कळीतपणा येतो.
- **जनजागृतीचा अभाव:** अनेक मोहिमा राबवूनही, लोकसंख्येचा एक मोठा भाग अजूनही मुलांच्या कायदेशीर हक्कांबद्दल अनभिज्ञ आहे. विशेषतः दुर्गम आणि आदिवासी भागातील लोकांना 'पॉक्सो ई-बॉक्स' सारख्या उपलब्ध साधनांची माहिती नाही.

धोरणात्मक पुढील वाटचाल आणि शिफारसी

- **शैक्षणिक पायाभूत सुविधांचे सक्षमीकरण:** सरकारने दुर्गम भागातील शाळा सुलभ आणि सर्वसमावेशक बनवण्याला प्राधान्य द्यावे. तसेच, 100% पटनोंदणीच्या उद्दिष्टासोबतच शाळांमध्ये कार्यान्वित स्वच्छतागृहे, संगणकीय साधने आणि शुद्ध पाण्याची सोय सुनिश्चित करावी.
- **शिक्षणातील दरी कमी करणे:** 'असर' (ASER) अहवालात नमूद केलेली शैक्षणिक तूट भरून काढण्यासाठी उपचारात्मक वर्ग आणि विशेष पूरक शिक्षण कार्यक्रम राबवणे आवश्यक आहे. यामध्ये पायाभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्रावर विशेष लक्ष द्यावे.

- **संस्थात्मक स्वायत्तता वाढवणे:** राष्ट्रीय आणि राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगांना अधिक आर्थिक आणि प्रशासकीय स्वातंत्र्य दिले जावे. सदस्यांच्या निवडीसाठी अधिक पारदर्शक आणि बहुपक्षीय प्रक्रिया राबवावी, जेणेकरून निष्पक्ष देखरेख सुनिश्चित होईल.
- **आरोग्य आणि पोषणाचे सार्वत्रिकीकरण: RMNCH+A** धोरण अधिक बळकट करावे आणि एकात्मिक बाल विकास सेवेचा राष्ट्रीय आरोग्य मिशनशी मेळ घालावा. यामुळे मुलांचे संसर्गजन्य आजार आणि कुपोषणापासून संरक्षण होण्यास मदत होईल.
- **दत्तक कायदे सुलभ करणे:** दत्तक घेण्याची प्रक्रिया एकसमान, सोपी आणि डिजिटल करणे ही काळाची गरज आहे. ही प्रक्रिया सुलभ करतानाच मुलांच्या तस्करी आणि शोषणाविरुद्ध कडक सुरक्षा उपाय देखील राखावे.
- **डिजिटल साक्षरता आणि सुरक्षिततेला प्रोत्साहन देणे:** सायबर धोके वाढत असल्यामुळे, शालेय अभ्यासक्रमात वयानुसार डिजिटल सुरक्षिततेचा समावेश करावा. यामुळे मुलांचे सायबर बुलिंग आणि ऑनलाइन शोषणापासून संरक्षण होण्यास मदत होईल.
- **समुदाय-आधारित संरक्षण:** गावपातळीवर बाल हक्कांवर लक्ष ठेवण्यासाठी पंचायत राज संस्थांचा उपयोग करावा. स्थानिक सामाजिक अंकेक्षणद्वारे बालविवाह आणि शाळा गळतीची प्रकरणे लवकर ओळखून ती रोखण्यास मदत करावी.
- **बळी पडलेल्या मुलांना आधार देणे:** केवळ कायदेशीर कारवाई करून न थांबता, अत्याचार आणि तस्करीला बळी पडलेल्या मुलांच्या पुनर्वसनासाठी राज्याने प्रयत्न करावेत. यामध्ये दीर्घकालीन मानसिक उपचार आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाचा समावेश असावा.
- **लिंगभेदाच्या प्रतिमांना आव्हान देणे:** दीर्घकालीन वर्तणुकीत बदल घडवण्यासाठी लिंग-संवेदनशील शिक्षणाची आवश्यकता आहे. यामुळे मुलींचे सक्षमीकरण होईल आणि मुलांमध्ये संवेदनशीलता वाढेल, जेणेकरून 'नव्या भारता'त महिला आणि मुली मागे राहणार नाहीत.

निष्कर्ष

मुले हे केवळ देशाचे भविष्य नसून, ती वर्तमानातील **सर्वात मोठी राष्ट्रीय संपत्ती** आहेत. भारताने बाल संरक्षणासाठी एक भक्कम कायदेशीर तटबंदी उभी केली असली, तरी कुपोषण, शोषण आणि खालावलेली शैक्षणिक गुणवत्ता ही वस्तुस्थिती आजही कायम आहे. यावरून असे दिसून येते की, अनेक मुलांसाठी '**बालपणाचा अधिकार**' हे अजूनही एक अपुरे स्वप्न आहे. केवळ कायद्याचा प्रचार न करता, त्यांच्या उत्तरदायित्वाची आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीची सांगड घालणारा **हक्क-आधारित दृष्टिकोन** स्वीकारणे आवश्यक आहे. तरच प्रत्येक मूल स्वातंत्र्य आणि सन्मानाने मोठे होईल, याची आपण खात्री देऊ शकू.

भारतातील अनुसूचित जातींचे सामाजिक-आर्थिक उपेक्षितपण आणि सक्षमीकरण

अनुसूचित जाती (SCs) ऐतिहासिकदृष्ट्या भारतीय जातीव्यवस्थेच्या कडक उतरंडीचे बळी ठरल्या आहेत. 2011 च्या जनगणनेनुसार भारताच्या एकूण लोकसंख्येत त्यांचा वाटा सुमारे 16.6% इतका आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या **कलम 341** अंतर्गत परिभाषित केलेल्या या समुदायांनी शतकानुशतके पद्धतशीर बहिष्काराचा सामना केला आहे. यामध्ये **अस्पृश्यता** पाळण्यापासून ते तीव्र आर्थिक वंचिततेपर्यंतच्या समस्यांचा समावेश होतो.

ऐतिहासिक चुका सुधारण्यासाठी भारतीय राज्याने घटनात्मक संरक्षण आणि **सकारात्मक कृती (Affirmative Action)** धोरणांची एक मजबूत चौकट तयार केली आहे. तरीही, कायद्याने मिळालेले समानतेचे अधिकार प्रत्यक्षात सामाजिक एकात्मतेत रूपांतरित करणे हे अजूनही एक मोठे आव्हान आहे. सध्याच्या काळात अनुसूचित जातींच्या सक्षमीकरणाची चर्चा अधिक व्यापक झाली आहे. यामध्ये **पोट-वर्गीकरण (Sub-categorization)** आणि **स्वच्छता कामाचे पूर्णपणे यांत्रिकीकरण** यांसारख्या नवीन विषयांचा समावेश झाला आहे. यातून या समुदायातील अत्यंत असुरक्षित घटकांपर्यंत पोहोचण्याची कटिबद्धता दिसून येते.

अनुसूचित जातींचे लोकसंख्याशास्त्रीय स्वरूप आणि महत्त्वाचे सांख्यिकीय निष्कर्ष

➤ **घटनात्मक व्याख्या:** कलम 341 अन्वये, भारताचे राष्ट्रपती संबंधित राज्याच्या राज्यपालांशी चर्चा करून विशिष्ट जाती, वंश किंवा जमातींना एखाद्या राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशासाठी 'अनुसूचित जाती' म्हणून घोषित करतात.

- **लोकसंख्येचे वितरण:** 2011 च्या जनगणनेनुसार, अनुसूचित जातींची लोकसंख्या सुमारे 201.4 दशलक्ष इतकी आहे. एकूण राज्याच्या लोकसंख्येच्या तुलनेत **पंजाब (31.9%), हिमाचल प्रदेश (25.2%)** आणि **पश्चिम बंगाल (23.5%)** या राज्यांमध्ये अनुसूचित जातींचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.
- **साक्षरतेतील तफावत:** अनुसूचित जातींचा एकूण **साक्षरता दर 66.1%** इतका आहे, जो राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा लक्षणीयरीत्या कमी आहे. यामध्ये लिंगभेदानुसार मोठी दरी असून पुरुषांचे साक्षरता प्रमाण 75.2% तर महिलांचे केवळ 56.5% आहे.
- **लोकसंख्याशास्त्रीय गुणोत्तर:** अनुसूचित जातींमधील **लिंग गुणोत्तर दर 1,000 पुरुषांमागे 933 स्त्रिया** इतके आहे. हे प्रमाण राष्ट्रीय पातळीवरील लिंग असंतुलनाचे निदर्शक आहे, तरीही ग्रामीण आणि शहरी भागांत यामध्ये मोठी विविधता आढळते.
- **दारिद्र्याचे प्रमाण:** या समुदायाची आर्थिक स्थिती अत्यंत नाजूक आहे. ग्रामीण भागातील अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येपैकी 35.4% लोक **दारिद्र्यरेषेखाली** जगतात. त्यांच्याकडे उत्पन्नाचे विविध मार्ग किंवा स्थिर रोजगाराचा अभाव दिसून येतो.
- **आरोग्य निर्देशांक:** अनुसूचित जातींमधील **बालमृत्यू दर (IMR)** प्रति 1,000 जिवंत जन्मांमागे सुमारे 83 इतका आहे. अनुसूचित जाती किंवा जमातीमध्ये न येणाऱ्या गटांसाठी हा दर 61.8 इतका आहे. ही आकडेवारी दलित समुदायाला माता आरोग्य सेवा मिळवताना येणाऱ्या अडचणी दर्शवते.
- **कार्यबल सहभाग:** या समुदायातील बहुसंख्य लोक असंघटित क्षेत्रात कार्यरत आहेत. यामध्ये 71% अनुसूचित जातींचे शेतकरी हे **शेतमजूर** म्हणून वर्गीकृत आहेत. त्यांच्याकडे शेतीसाठी स्वतःची जमीन अत्यंत कमी आहे किंवा अजिबात नाही.
- **हाताने मैला साफ करण्याबाबतची आकडेवारी:** आजही अंदाजे 1.3 दशलक्ष दलित लोक **हाताने मैला साफ करण्याच्या** अमानवीय कामात गुंतलेले आहेत. विशेष म्हणजे यातील 90% कामगार महिला आहेत, जे जात आणि लिंग अशा दुहेरी शोषणाचे प्रतीक आहे.

- **गुन्हे आणि अत्याचार: नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो (NCRB)** 2022 च्या अहवालानुसार, अनुसूचित जातींविरुद्धच्या गुन्हांची 57,582 प्रकरणे नोंदवण्यात आली आहेत. ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागांत हिंसाचार आणि सामाजिक संघर्षांच्या घटनांमध्ये वाढ होत असल्याचे हे चित्र चिंताजनक आहे.

अनुसूचित जातींशी संबंधित बहुआयामी आव्हाने आणि समस्या

- **सततचा सामाजिक पूर्वग्रह:** राज्यघटनेच्या कलम 17 अन्वये अस्पृश्यता औपचारिकपणे नष्ट केली असली, तरी लोकांच्या मानसिकतेत पूर्वग्रह अजूनही खोलवर रुजलेले आहेत. हे पूर्वग्रह मंदिरांमध्ये प्रवेश नाकारणे, सार्वजनिक विहिरींचा वापर करण्यास प्रतिबंध करणे किंवा गावातील सणांमध्ये सहभागी होण्यास विरोध करणे अशा स्वरूपात दिसून येतात.
- **सांस्कृतिक आणि अस्मितेवर आधारित अपमान:** अनुसूचित जातीच्या सदस्यांना त्यांच्या अन्नाच्या सवयी आणि पेहरावावरून वारंवार भेदभावाचा सामना करावा लागतो. यामुळे त्यांच्यात सांस्कृतिक अलिप्ततेची भावना निर्माण होते आणि मुख्य प्रवाहातील धार्मिक व सामाजिक कार्यातून त्यांना पद्धतशीरपणे बाहेर ठेवले जाते.
- **निर्णय प्रक्रियेतील राजकीय उपेक्षितपण:** आरक्षणामुळे 17 व्या लोकसभेत 138 सदस्य (25.4%) अनुसूचित जाती आणि जमातीचे असले, तरी प्रभावशाली **संसदीय समित्या** आणि मंत्रिमंडळातील महत्त्वाच्या पदांवर त्यांचे प्रतिनिधित्व अजूनही लक्षणीयरीत्या कमी आहे.
- **दोषसिद्धीचा संथ दर: अत्याचार प्रतिबंधक कायदा (PoA Act)** अंतर्गत, 2017 ते 2019 दरम्यान गुन्हेगारांना शिक्षा होण्याचे प्रमाण (कन्व्हिक्शन रेट) केवळ 26.86% इतके कमी होते. त्याच वेळी न्यायालयांमधील प्रलंबित प्रकरणांचे प्रमाण 84.09% इतके चिंताजनक होते, ज्यामुळे पीडितांना वेळेवर न्याय मिळण्यापासून वंचित राहावे लागत आहे.
- **मालमत्तेची कमतरता आणि भूमिहीनता:** अनुसूचित जातीच्या सुमारे 45% कुटुंबांकडे स्वतःची जमीन नाही आणि ते पूर्णपणे शारीरिक श्रमावर आधारित मजुरीवर अवलंबून आहेत. यामुळे ते आर्थिक धक्के, कर्जबाजारीपणा आणि उच्चवर्णीय जमीनदारांकडून होणाऱ्या शोषणास बळी पडतात.
- **संपत्तीतील विषमता:** संशोधनानुसार भारताच्या एकूण संपत्तीमध्ये अनुसूचित जातींचा वाटा केवळ 7% आहे. त्यांच्या 16.6% लोकसंख्येच्या तुलनेत हा वाटा अत्यंत कमी असून, संपत्ती पुनर्वितरण यंत्रणेचे अपयश यातून स्पष्ट होते.

- **पौष्टिकतेचा अभाव:** कुपोषणाची समस्या या समुदायात कायम आहे. अनुसूचित जातींच्या मुलांमध्ये **खुरटेपणा (Stunting)** 42.8% आणि **कमी वजन** असण्याचे प्रमाण 39.1% इतके आहे. मुख्यत्वे अन्नसुरक्षेचा अभाव आणि दलित वस्त्यांमधील अस्वच्छता ही याची प्रमुख कारणे आहेत.
- **नागरी सेवांमधील अडथळे:** आरक्षणाचा कोटा असूनही, संयुक्त सचिव (Joint Secretary) किंवा सचिव (Secretary) यांसारख्या उच्च प्रशासकीय पदांवर अनुसूचित जातींचे प्रतिनिधित्व नगण्य आहे. हे प्रमाण साधारणपणे 4% च्या आसपास असून, हे पदोन्नतीमधील अडथळे दर्शवते.
- **योजनांच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी:** अनेक कल्याणकारी निर्धींचा वापर पूर्णपणे केला जात नाही. उदाहरणार्थ, काही आर्थिक वर्षांत **अनुसूचित जाती घटक योजनेचा (SCCS)** 40% पेक्षा कमी निधी खर्च झाला, ज्याचे मुख्य कारण प्रशासकीय उदासीनता हे आहे.

शैक्षणिक सक्षमीकरण आणि शिष्यवृत्ती उपक्रम

- **मॅट्रिकपूर्व आणि मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती:** या योजनांद्वारे दरवर्षी सुमारे 55 लाख विद्यार्थ्यांना आवश्यक आर्थिक मदत दिली जाते. यामुळे अल्प उत्पन्न गटातील अनुसूचित जातींचे विद्यार्थी शालेय शिक्षण पूर्ण करू शकतात आणि आर्थिक ओझ्याशिवाय पीएचडी स्तरावरील संशोधन करू शकतात.
- **टॉप क्लास एज्युकेशन योजना:** ही योजना विशेषतः अशा गुणवंत अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी आहे ज्यांनी **IIT** आणि **IIM** सारख्या नामांकित संस्थांमध्ये प्रवेश मिळवला आहे. यात पूर्ण शिक्षण शुल्क आणि पुस्तके व संगणकासाठी भत्ता दिला जातो.
- **अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी राष्ट्रीय फेलोशिप:** संशोधन आणि विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकार दरवर्षी 2,000 जागा अनुसूचित जातीच्या संशोधकांसाठी उपलब्ध करून देते. याद्वारे ते एम.फिल (M.Phil) आणि पीएचडी (PhD) अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकतात, ज्यामध्ये दिव्यांग व्यक्तींसाठी 3% आरक्षण आहे.
- **PM-YASHASVI योजना:** 'यंग अचीवर्स स्कॉलरशिप अवॉर्ड स्कीम' चे उद्दिष्ट शिष्यवृत्तीसाठी एक एकीकृत व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे आहे. ₹7,200 कोटींच्या प्रस्तावित खर्चासह, ही योजना गुणवंत अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या विद्यार्थ्यांपर्यंत मदत पोहोचवण्याची खात्री करते.